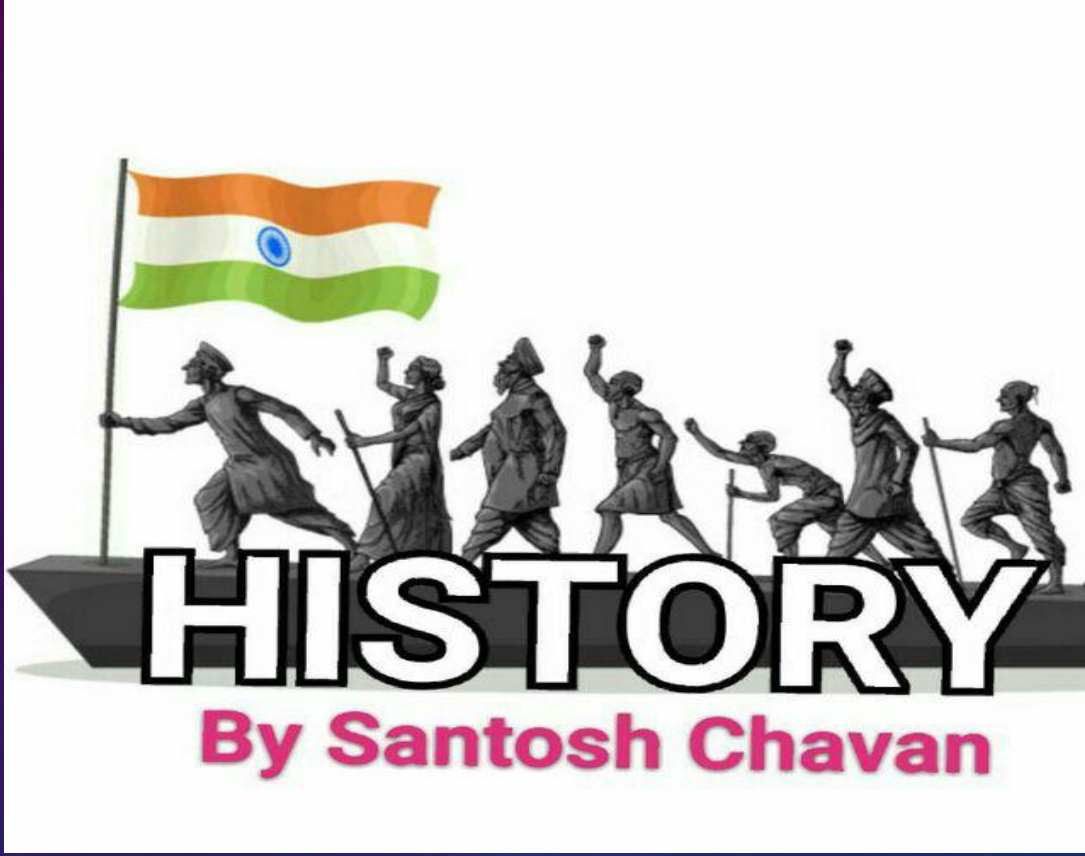

[Year]

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

By Santosh Chavan

Join our Telegram : @historybysantoshchavan

Cont : 9822926066

माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टनट चे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत योगदान

संतोष चव्हाण एम. ए. इतिहास, NET/SET

तिसऱ्या इंग्रज मराठा युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी बाजीराव दूसरा आणि इंग्रज वकील पेरी क्लोज यांच्यात वसईचा तह झाला. या तहाने मराठ्यांनी तैनाती फौजेचा स्वीकार केला यामुळे मराठी सत्तेला उतरती कळा लागली.

- सन १८११ रोजी इंग्रजांनी आपला रेसिडेंट म्हणून माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टनट याची पुणे प्रांतात नियुक्ती केली.
- गंगाधर शास्त्री पटवर्धन खून प्रकरणावरून एल्फिन्स्टनटने सन १८१७ रोजी बाजीराव दूसरा सोबत एक महत्वपूर्ण तह केला. हा तह भारतीय इतिहासात 'पुणे तह' या नावाने प्रसिद्ध आहे.
- पुणे तहानंतर तिसऱ्या इंग्रज मराठा युद्धास सुरुवात झाली. त्र्यंबकजी डेंगळे, बापू गोखले यांसारख्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने बाजीराव ने इंग्रजांविरुद्ध लढा दिल परंतु २ जून १८१८ रोजी बाजीराव दूसरा इंग्रजांना शरण आला अखेर इंग्रजांनी मराठा राज्य ब्रिटिश राज्यात विलीन करून घेतले.
- पेशव्यांची सत्ता संपुष्टात आल्याने मुंबई इलाख्याचा पहिला गवर्नर म्हणून माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टनट यांची (१८१९ ते १८२७) नियुक्ती करण्यात आली.

एल्फिन्स्टनटचे कार्य

१८११ रोजी पुणे प्रांताचा ब्रिटिश रेसिडेंट असताना एल्फिन्स्टनटने समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील दरोडेखोर, पेंढारी, लुटारू यांचा बंदोबस्त करून सामान्य नागरिकांना सुरक्षा प्रदान केली.

इंग्रज भारतातील अंधकार दूर करण्यासाठी आले आहेत. भारतातील मागासलेल्या, अप्रगत समाजाची प्रगती करणे हा ब्रिटिशांचा मुळ उद्देश आहे असा प्रचार त्याने सुरू केला.

पेशवे काळातील समाजाच्या विषमतावादी व्यवस्थेपेक्षा इंग्रजांची समतावादी दृष्टी भारतीय समाजाच्या मध्यम आणि कनिष्ठ वर्गास जवळची वाटली परिणामी 'इंग्रजांची सत्ता म्हणजे ईश्वराचे वरदान आहे' अशी भावना भारतीयांच्या मनात निर्माण झाली.

एल्फिन्स्टनटने मुंबई प्रांतातील ब्राम्हण वर्ग इंग्रजांच्या विरोधात जावू नये म्हणून ब्राम्हणांसाठी श्रावण मासातील दक्षिणा चालू ठेवल्या. भारतीयांच्या धार्मिक क्षेत्रात अहस्तक्षेप नीतीचा अवलंब करून पुरोहित ब्राम्हण वर्गाची मान्यता मिळविली. तसेच सुशिक्षित ब्राम्हणांना शासनात दुय्यम दर्जाच्या नोकऱ्या देवून या वर्गास खुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

मुलकी सुधारणा

- माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टनटने मुंबई प्रांतात सुमारे सत्तर हजार रुपयांचा महसूल देणाऱ्या प्रदेशाचे पाच जिल्ह्यात विभाजन केले. प्रत्येक जिल्ह्याचा प्रमुख म्हणून त्याने कलेक्टर ची नियुक्ती केली. कलेक्टर च्या मदतीला डेप्युटी कलेक्टर हा अधिकारी नेमला.
- जिल्ह्याचे विभाजन तालुक्यात करण्यात आले व तालुक्याचा प्रमुख अधिकारी म्हणून मामलेदारास नियुक्त केले.
- मामलेदाराच्या कामावर डेप्युटी कलेक्टर चे आणि डेप्युटी कलेक्टर वर कलेक्टर चे नियंत्रण असे. कलेक्टर हा इंग्रज अधिकारी तर डेप्युटी कलेक्टर व मामलेदार या पदांवर भारतीय व्यक्तींची नियुक्ती केली जात.
- या अधिकाऱ्यांकडे आपल्या प्रांतात कर वसूल करणे, शांतता व सुव्यवस्था राखणे तसेच मुलकी व फौजदारी खटल्यांबाबत न्यायदान करणे इत्यादि अधिकार सोपविण्यात आले.
- खेडे हा प्रशासनाचा सर्वात लहान घटक होता. पाटील हा खेड्याचा प्रमुख असून त्याची नियुक्ती शासनातर्फे केली जात. पाटील च्या मदतीला कुलकर्णी होता. शेतसारा वसूल करणे, गावात शांतता व सुव्यवस्था राखणे, काही प्रमाणात न्यायदान करणे इत्यादी जबाबदारी पाटील व कुलकर्णी यांवर असत.
- पाटील व कुलकर्णी यांच्या कामावर देखरेखीचे काम मामलेदारचे असे.

न्यायिक सुधारणा

पेशवाईच्या अस्तानंतर महाराष्ट्रात न्यायीक सुधारणा सुरू करण्याचे श्रेय एल्फिन्स्टनट कडे जाते. एल्फिन्स्टनटने सन १८२३ रोजी मुंबई प्रांतात सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना केली.

- प्रत्येक जिल्ह्यात स्वतंत्र न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. जिल्हा न्यायालयाच्या निकालावर अपील करण्यासाठी 'सदर दिवाणी अदालत' स्थापन करण्यात आले.

- लहान खटल्यांच्या निकालासाठी भारतीय न्यायाधीशांच्या नियंत्रणाखाली कनिष्ठ न्यायालयांची स्थापना करण्यात आली.
- १८६१ च्या कायदानुसार मुंबई प्रांतात उच्च न्यायालयाची स्थापना झाल्यानंतर पूर्वीचे सर्वोच्च न्यायालय व सदर दिवाणी न्यायालय रद्द करण्यात आले.

शैक्षणिक सुधारणा

१८१३ च्या चार्टर कायदानुसार भारताच्या शिक्षण व साहित्य यावर खर्च करण्यासाठी दरवर्षी १ लाख रुपयाची तरतूद करण्यात आली.

- मुंबई इलाख्यात शाळा सुरू करण्याचे श्रेय माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टन कडे जाते. मुंबई इलाख्यात पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी १८१६ रोजी 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना एल्फिन्स्टनने केली.
- १८२४ रोजी मुंबई येथे 'एल्फिन्स्टन हायस्कूल' ची स्थापना झाली. याचेच रुपांतर पुढे १९३४ रोजी 'एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात' झाले.
- माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टन ने सन १८२० रोजी 'दी बॉम्बे नेटिव्ह अँड स्कूल बूक सोसायटी' ची स्थापना करण्यात आली. या सोसायटी चा मुख्य उद्देश शिक्षणासाठी निधी जमा करणे, भारतीय भाषांतील ग्रंथ निर्मितीला चालना देणे व शाळा चालविणे होता.
- या संस्थेमार्फत मुंबई प्रांतात अनेक शाळा सुरू करण्यात आल्या, तसेच भारतीय भाषेतून ग्रंथनिर्मितीला चालना मिळाली. यामुळे सदाशिव काशीनाथ उर्फ बापू छत्रे, जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत, हरी केशवजी, कॅ. जॉर्ज जर्व्हिस यांनी शालोपयोगी क्रमिक पुस्तके तयार केली आणि इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरे केली.
- पेशवाईचा नाश झाल्यानंतर पुणे मुंबई येथील ब्राम्हण वर्ग इंग्रजांच्या विरुद्ध जावू नये म्हणून एल्फिन्स्टनने सावध भूमिका घेवुन १८२१ रोजी पुणे येथे 'संस्कृत कॉलेज' ची स्थापना केली. या कॉलेज मध्ये पारंपरिक शिक्षण वेद, वेदांगे, व्याकरण यासारख्या विषयांना प्राधान्य देण्यात आले. शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी आणि मराठी ठेवण्यात आले.
- या संस्कृत कॉलेज चे नाव पुढे १८५१ रोजी 'पूना कॉलेज' असे ठेवण्यात आले.
- १८६१ रोजी पूना कॉलेज ची दोन महाविद्यालये सुरू करण्यात आली

- १) डेक्कन कॉलेज (इंग्रजीतून उच्च शिक्षण दिले जात)
- २) व्हर्नाक्युलर कॉलेज (मराठीतून उच्च शिक्षण दिले जात)
- व्हर्नाक्युलर कॉलेज ला योग्य प्रतिसाद न मिळाल्याने त्याचे रूपांतर १८६५ मध्ये 'ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन' मध्ये करण्यात आले.
- पुण्यातील डेक्कन कॉलेज मध्ये लोकमान्य टिळक, आगरकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांसारख्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले.

बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी

- माऊंट स्टूअर्ट एल्फिस्टंटने मुंबईचे जगन्नाथ शंकरशेट, जमशेटजी जिजिभाई, फ्रामजी कावसजी, महंमद इब्राहीम मकबा यांच्या सहकार्याने १८२२ रोजी 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. (पूर्वीचे नाव : हैदशाळा आणि शाळा पुस्तक मंडळी)
- या सोसायटी च्या माध्यमातून १८२४ रोजी मुंबई येथे 'एल्फिस्टंट हायस्कूल' ची स्थापना झाली. याचेच रूपांतर पुढे १९३४ रोजी 'एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात' झाले. साताऱ्याचे प्रतापसिंह महाराज यांनी या संस्थेला मोठी आर्थिक मदत केली.
- १८२६ रोजी मुंबई येथे एक वैद्यकीय शाळा सुरू करण्यात आली. रॉबर्ट ग्रॅट यांच्या पुढाकाराने १८४५ रोजी मुंबई प्रांतात या वैद्यकीय शाळेचे रूपांतर 'ग्रॅट मेडिकल कॉलेज' मध्ये करण्यात आले. मुंबई तील प्रसिद्ध विचारवंत जमशेटजी जिजिभाय यांनी मोठी आर्थिक मदत केली.

माऊंट स्टूअर्ट एल्फिस्टंटने मुंबई प्रांतासाठी १८२३ रोजी महत्वपूर्ण शैक्षणिक योजना तयार केली. या योजनेतील प्रमुख मुद्दे खालीलप्रमाणे

- १) स्थानिक शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करणे.
- २) शाळेतील संख्येत वाढ करणे.
- ३) शाळेतील विद्यार्थ्यांना पुस्तके पुरविणे
- ४) कनिष्ठ समाजात शिक्षणाचा प्रचार प्रसार करणे.
- ५) भारतीय ज्ञानाच्या विविध विद्याशाखेला प्रोत्साहन देणे.

६) नैतिक व भौतिक शास्त्रावरील ग्रंथ तयार करून स्थानिक भाषेतून प्रकाशित करणे

बोर्ड ऑफ एज्युकेशन

- माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टन च्या या शैक्षणिक योजनेच्या आधारवरच महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रसारात सुसूत्रता आणण्याच्या उद्देशाने सन १८४० रोजी मुंबई येथे **बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची** स्थापना करण्यात आली. या मंडळात तीन सरकार नियुक्त व तीन बॉम्बे नेटीव्ह एज्युकेशन सोसायटी चे प्रतिनिधींचा समावेश होता.
- या मंडळाने शाळा स्थापन करण्याचे व त्या शाळांना मान्यता देण्याविषयाचे नियम तयार केले. शाळांचे तपासणी करण्यासाठी मुंबई इलाख्यात तीन विभाग करून प्रत्येक विभागाला सुपरिटेण्डन्ट नेमण्यात आला. या मंडळाने प्रत्येक वर्गासाठी प्रथमच अभ्यासक्रम सुरू केला.

माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टन निवृत्त झाल्यानंतर त्याचे स्मारक करण्यासाठी तीन लाख रुपये जमा करण्यात आले, याच निधीतून **एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट** स्थापन करण्यात आली. या संस्थेत शिकलेल्या विद्यार्थ्यांनी या संस्थेचे प्राध्यापक दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखाली १८४८ रोजी '**स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी**' ही संस्था स्थापन करण्यात आली. या संस्थेच्या वतीने १८४९ रोजी सुमारे आठ कन्या शाळा सुरू करण्यात आल्या.

महसूल सुधारणा धोरण

थॉमस मनरो चा शिष्य माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टन याने मुंबई प्रांतात रयतवारी महसूल पद्धत सुरू केली. परंतु नंतर च्या काळात या पद्धतीत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने त्याने प्रचलित कायमधारा, रयतवारी नाकारून नवी **मौजेवारी महसूल** व्यवस्था आणली.

मौजेवारी महसूल व्यवस्थेत मौजे म्हणजेच गाव/ खेडे यास मुळ घटक मानून शेतकाऱ्यांकडून थेट महसूल वसूल केला जात. मौजेवारी व्यवस्थेमध्ये रयतवारी आणि महलवारी यांचा मिलाप होता.

याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रातील ग्रामीण संरचनेचा एकसंघपणा कमी झाला. गावगाड्यांचे प्रमुख पाटील, देशमुख, देशपांडे, कुलकर्णी यांचे महत्व कमी झाले.

नव्या मौजेवारी महसूल व्यवस्थेत जमीन महसूल भरणा करण्यासाठी **वैयक्तिक शेतकऱ्याला** जबाबदार धरण्यात आले. यामुळे शेतकरी आणि सावकार यांचे संबंध वाढीस लागून सावकाराकडून शेतकऱ्यांचे शोषण होवू लागले.

गावची विस्कटलेली घडी पुनः पूर्व पदावर आणण्यासाठी तसेच नव्या महसूल निश्चितीच्या पद्धतीत पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे यांना सामील करून घेण्याच्या उद्देशाने

मौजेवारी + कायमधारा + रयतवारी यांच्या समन्वयातून नवी जमीन महसूल निश्चितीची पद्धत आणली.

यानुसार पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे यांना मध्यस्थी ठेवून शेतकऱ्यांकडून महसूल गोळा केला.

डेव्हिड रिकार्डो चा खंड सिद्धांत आणि इंदापूर तालुका

- शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पादन ठरविताना जमीन मालकाने जमिनीत केलेल्या उत्पादन खर्चाबरोबर बाजारातील हंगामी चढ उतरांचा विचार करून शेतकऱ्यांकडून कर वसूल करणे. (जमीन मालकाने उत्पादनासाठी जी रक्कम गुंतविली आहे ती बाजूला काढून शेतकऱ्यांच्या निव्वळ उत्पन्नावर कर आकरला जात).
- डेव्हिड रिकार्डो चा शिष्य रॉबर्ट किथ प्रिंगल या अधिकाऱ्याची नियुक्ती पुणे विभागात करण्यात आली.
- त्याने १८३० रोजी पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्याची पाहणी केली व डेव्हिड रिकार्डो च्या खंड सिद्धांतानुसार शेतसारा वसूल केला.
- प्रिंगल याने इंदापूर तालुक्यात केलेल्या पाहणीत बऱ्याच चूका आढळून आल्या याशिवाय त्याच्या हाताखालच्या भारतीय अधिकाऱ्यांनी त्यास चुकीची माहिती दिली त्यामुळे शेतसाऱ्यात ३३% कपात सुचविण्यात आली.
- प्रिंगल ने केलेली पाहणी कुचकामी ठरवून **लेफ्टनंट नॅश** यांना इंदापूर तालुक्याची पुन्हा पाहणी करण्यास सांगण्यात आली.
- १८३६ रोजी **गोल्डस्मिथ** आणि **विंगेट** यांनी सोलापूर जिल्ह्यातील मोहोळ आणि माढा तालुक्यांची पाहणी केली आणि तिच्या आधारे तीस वर्षासाठी शेतसारा आकारण्याची शिफारस केली. “विंगेट साहेबांनी सुचविलेले धारे माफक असून त्यामुळे रयत आबाद झाली” असे लोकहितवादी यांनी म्हटले.

महाराष्ट्रातील प्रबोधन चळवळ

ख्रिस्ती मिशनरींचे भारतातील आगमन आणि त्यांचे कार्य

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

ख्रिस्ती मिशनरींचे कार्य

भारतात पोर्तुगीज, डच, इंग्रज, फ्रेंच या प्रमुख युरोपियन व्यापारी कंपन्यांच्या आगमनसोबतच ख्रिस्ती धर्म प्रचारकांचा सुध्दा प्रवेश झाला. सुरुवातीच्या काळात पोर्तुगीजांनी भारतात व्यापारा सोबतच ख्रिस्ती धर्म वाढविण्यावर भर दिला.

भारतात आलेल्या इंग्रजांचा मुख्य उद्देश केवळ व्यापार करणे हाच होता परिणामी त्यांनी ख्रिस्ती धर्म प्रचारकांसाठी अनुकूल धोरण अवलंबविले नाही. ब्रिटिशांच्या मते, भारतीय लोकांना सर्वात प्रिय त्यांचा धर्म आहे. भारतीयांच्या धर्मात हस्तक्षेप केल्यास भारतातील आपल्या व्यापारी हितसंबंधांना बाधा निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

परिणामी इंग्रजांनी सुरुवातीच्या काळात आपल्या वसाहतींमध्ये ख्रिस्तीच्या धर्माच्या प्रचार प्रसारास चालना दिली नाही. मात्र सन १८१३ पर्यंत इंग्रजांनी भारतात आपले वर्चस्व स्थापन केल्यानंतर ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना १८१३ च्या चार्टर अॅक्ट नुसार ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची परवानगी देण्यात आली याचे क्षेत्र विल्बर फोर्स या मिशनऱ्याकडे जाते. **विल्बर फोर्स** याने कंपनी सरकारने ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या बाबतीत आपल्या धोरणात बदल करावा असा आग्रह ब्रिटिश पार्लमेंट कडे धरला होता.

- ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी भारतात कलकत्ता, मद्रास, गोवा याठिकाणी आपली प्रमुख केंद्रे बनविली तर पुणे, अहमदनगर, नाशिक, सातारा, हर्णे (रत्नागिरी) हि महाराष्ट्रातील प्रमुख केंद्रे होती.
- ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी महाराष्ट्रात चर्च मिशनरी सोसायटी, स्कॉटिश मिशनरी सोसायटी, अमेरिकन बोर्ड, लंडन मिशनरी सोसायटी, इत्यादी धर्मप्रचारक संस्था कार्य करीत होत्या.
- यापैकी अमेरिकन बोर्ड या ख्रिश्चन धर्मप्रचारक संस्थेने महाराष्ट्रात धर्मप्रचाराचे व त्यासंबंधित विविध कार्य केले. याच संस्थेने 'अमेरिकन मराठी मिशन' हि धर्मप्रचाराची चालविली, या संस्थेचे प्रमुख केंद्र अहमदनगर होते.

- ख्रिस्ती धर्म प्रचारकांनी भारतातील मागासलेल्या जातींमध्ये धर्म प्रचार केला. ख्रिश्चन धर्माकडे या जाती समूहांना आकर्षित करण्यासाठी या समाजाच्या सुख दुखात सहभाग घेतला, दुष्काळ महापूर या काळात यांना आर्थिक सहाय्य केले.
- ख्रिस्ती मिशनऱ्यांमुळेच भारतात मुद्रणकलेचा विकास झाला.
- ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मातील दोष भारतीयांना दाखवून स्वधर्माची महती पटवून दिली. ख्रिस्ती धर्मातील एकेश्वरवाद, आदर्श नीतीतत्व, सामाजिक समानता या गुणांमुळे भारतीय लोक या धर्माकडे मोठ्याप्रमाणात आकर्षित झाले. परिणामी नारायण शेषाद्री, बाबा पद्मजी, रामकृष्ण मोडक, विष्णु करमरकर, पंडिता रमाबाई यांसारख्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.

भारतातील प्रमुख मिशनरी आणि त्यांचे कार्य

विलियम कैरे

कलकत्ता येथील सेरामपुर / श्रीरामपूर येथील डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनी च्या आधिपत्या खाली जेसुआ मॉर्शमन, विलियम वार्ड, विलियम कैरे यांनी 'बाप्टिस्ट मिशनरी सोसायटी' ची स्थापना केली. या सोसायटीने भारतात ख्रिस्ती मिशनरी शिक्षण दिले जावे अशी भूमिका घेतली. सोसायटीच्या माध्यमातून १८१८ रोजी 'सेरामपुर मिशनरी कॉलेज' स्थापन करण्यात आले.

- भारतीय समाजात नैतिकता रुजविण्यासाठी त्यांना ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याशिवाय पर्याय नाही अशी भूमिका घेऊन भारतीयांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार प्रसाराला वेग देण्यात आला
- सेरामपुर मिशन च्या माध्यमातून भारतीय भाषांतील टाईप पाडुन देशी भाषेतील ग्रंथरचनेला मुद्रणकलेचा उपयोग करून देण्यात आला.
- डॉ. विलियम कैरे यांनी अथक परिश्रम करून आशिया खंडातील ३० ते ४० भाषांमध्ये ख्रिस्ती धर्मग्रंथ बायबल चे मुद्रण केले. सेरामपुर येथील त्यांच्या कबरी वर आशा आशयाचा लेख कोरण्यात आला आहे.
- या बाप्टिस्ट मिशन चे विलियम कैरे यांनी मराठी भाषेचे व्याकरण प्रकाशित केले. सन १८१० रोजी त्यांनीच मराठी इंग्रजी शब्दकोश तयार केला.

- सन १८१० रोजी विलीयम कैरे यांनी कलकत्ता येथे **Agri Horticulture Society of India** ची स्थापना केली आहे.

डेव्हिड हेअर

भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ डेव्हिड हेअर यांच्यामुळे झाला. १८१६ रोजी कलकत्ता येथे राजा राम मोहन रॉय यांनी स्थापन केलेल्या आत्मीय सभेच्या बैठकीला हेअर नियमित उपस्थित राहत. आत्मीय सभेच्या कार्यकर्त्यांना सोबत घेवून त्यांनी कलकत्ता येथे इंग्रजी स्कूल स्थापन करण्याची योजना आखली.

- डेव्हिड हेअर यांनी कलकत्ता येथे ६ मे १८१७ रोजी **‘कलकत्ता स्कूल बूक सोसायटी’** ची स्थापना केली. या सोसायटीद्वारे इंग्रजी व बंगाली भाषेत पाठ्यपुस्तक छापण्यात आली.
- १ सप्टें. १८१८ रोजी ख्रिश्ती मिशनऱ्यांनी **‘कलकत्ता स्कूल सोसायटी’** ची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेचे सेक्रेटरी डेव्हिड हेअर आणि राधकांत देव होते. या सोसायटी द्वारे कलकत्ता मध्ये इंग्रजी व बंगाली भाषेत शिक्षण देण्यासाठी अनेक शाळा सुरू केल्या.

हेनरी विवियन देरोजिओ

- कलकत्यातील हिंदू कॉलेज मध्ये देरोजिओ एक युरोशियन अध्यापक होते. यांनी १८२८ रोजी आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्र विचार रुजविण्यासाठी **Academic Association** नावाचा एक वादविवाद क्लब स्थापन केला. याच क्लब चे रूपांतर पुढे **‘यंग बंगाल’** या संघटनेत संघटनेत झाले.
- यंग बंगाल संघटनेत भारतातील अनिष्ट चालीरीतींवर प्रतिबंध घालण्याची तसेच पाश्चिमात्य ज्ञानाशी संबंधित विषयांवर चर्चा केली जात.
- हेनरी देरोजिओ हे भारतातील **पहिले राष्ट्रवादी कवी** होते. त्यांनी आपले राष्ट्रवादी विचार आपला प्रसिद्ध काव्यग्रंथ **To India my Native Land** यात मांडले.

अलेक्झांडर डफ

- हे एक स्कॉटिश मिशनरी होते. भारतात इंग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी १३ जुलै १८३० रोजी त्यांनी कलकत्ता येथे **General Assembly Institute** ची स्थापना केली. याच संस्थेचे रूपांतर पुढे **‘स्कॉटिश चर्च कॉलेज’** मध्ये झाले.

- अलेक्झांडर डफ या स्कॉटीश मिशनरी ने कलकत्ता येथे १८५१ रोजी 'फ्री चर्च मिशनरी कॉलेज' ची स्थापना केली. १८५४ रोजी भारतात आलेल्या वूड समितीचे ते एक सदस्य होते. कलकत्ता विद्यापीठाच्या स्थापनेत त्यांनी प्रमुख भूमिका घेतली.

मिशनऱ्यांचे महाराष्ट्रातील कार्य

- ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मातील दोष भारतीयांना दाखवून स्वधर्माची महती पटवून दिली. ख्रिस्ती धर्मातील एकेश्वरवाद, आदर्श नीतीतत्व, सामाजिक समानता या गुणांमुळे भारतीय लोक या धर्माकडे मोठ्याप्रमाणात आकर्षित झाले.
- महाराष्ट्रातील नारायण शेषाद्री, बाबा पद्मजी, रामकृष्ण मोडक, विष्णु करमरकर, पंडिता रमाबाई यांसारख्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.
- महाराष्ट्रात ख्रिस्ती मिशनरींनी समाजातील निम्न वर्णातील मुलांसाठी शिक्षण देण्यास प्राधान्य दिले. या मध्ये डॉ. विल्सन, गॉर्डन हॉल, श्रीमती ह्युम यांचे विशेष योगदान होते.
- कलकत्ता येथे हिंदू मुलींसाठी १८१९ रोजी अमेरिकन मिशन च्या वतीने पहिली शाळा काढण्यात आली. याचाच आदर्श घेऊन श्रीमती ह्युम ने महाराष्ट्रात मुलींसाठी शाळा आणि वसतिगृह सुरू केली. श्रीमंत स्त्रियांच्या घरी जाऊन श्रीमती ह्युम त्यांना शिकविण्याचे कार्य करित.
- डॉ. विल्सन यांनी मुंबई मध्ये मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केली तर १८३५ रोजी त्यांनी मुंबई मध्ये उच्च शिक्षणासाठी सेंट्रल कॉलेज स्थापना केली याच कॉलेज चे रूपांतर पुढे विल्सन कॉलेज मध्ये झाले.

अमेरिकन मराठी मिशन

- अमेरिकन बोर्ड या मिशनरी सोसायटीमार्फत हे मिशन चालविले जात. महाराष्ट्रातील या अमेरिकन मराठी मिशन चे प्रमुख केंद्र अहमदनगर होते.
- सन १८१३ रोजी या मिशन ची पहिली तुकडी महाराष्ट्रात आली. गॉर्डन हॉल या मिशन चा प्रमुख होता. या मिशन ने महाराष्ट्रातील अस्पृश्य जातीतील मुलामुलींच्या शिक्षणाकडे प्राधान्याने लक्ष दिले.

- महाराष्ट्रातील विविध खेड्यांना भेटी देणे, तेथील समाजासाठी शाळा, दवाखाना, पिण्याची पाण्याची सोय इत्यादि सुविधा निर्माण करणे, लोकांमध्ये ख्रिश्चन धर्माची माहिती सांगणे यांसारखी कामे मिशन ने मोठ्याप्रमाणात केली.
- गॉर्डन हॉल प्रमाणे या मिशनच्या कार्यात फेअरबँक, ज्युलिया बिसेस, डॉ. वेलेंटाईन इत्यादि मिशनच्यांनी कार्य केले.
- अमेरिकन मराठी मिशन मधील मिशनच्यांनी मराठी भाषेतील टाईप तयार करून मुद्रणयंत्रणा तयार केली. यांनी नियतकालिके, वृत्तपत्र, बायबल च्या प्रती मराठीत छापून धर्मप्रचाराचे कार्य केले.
- ज्ञानोदय, तारप्रसाद, प्रभोदय हि वृत्तपत्र सुरू केली यापैकी १८४१ रोजी सुरू झालेले ज्ञानोदय यांत इंग्रजी व मराठीत मजकूर छापला जात.
- १८१७ रोजी अमेरिकन मिशनच्यांनी देवनागरी टाईप तयार करून इंग्रजी मराठी शब्दकोश, मराठी भाषेचे व्याकरण यांसारखी पुस्तके पहिल्यांदा प्रकाशित केली यामुळे मराठी साहित्य निर्मितीला चालना मिळाली.

Santosh Chavan

Assistant Professor
M.A. HISTORY | NET-SET
4+ Years of Teaching Experience in MPSC & UPSC
Associated with UPSC Academia Pune.

Referral Code : SANTOSHCHAVAN

WWW.UNACADEMY.COM

महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळ

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

मानव धर्म समाज

गुजरात प्रांतातील सुरत येथे सरकारी नोकरीत असताना दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, दुर्गाराम मंचाराम मेहता, दिनमणी शंकर दलपतराय यांनी १८४४ रोजी या सामाजिक संघटणेची स्थापना केली.

सभेचे अध्यक्ष : दादोबा पांडुरंग

शिकवण / तत्वज्ञान

- ईश्वर एक आहे.
- परमेश्वराची भक्ति करावी हाच धर्म आहे.
- मनुष्यमात्रांचा धर्म एक आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीस विचार स्वातंत्र्य आहे.
- सर्वांनी विवेक आणि सदाचाराने वागावे.
- सर्वांची जात एक आहे.
- सर्वांनी शिक्षण घ्यावे.

या संघटनेने मूर्तिपूजेस विरोध केला. जातिभेद व जाती संस्थेला विरोध केला. हिंदू धर्माला शुद्ध स्वरूप आणण्यासाठी प्रयत्न केले. दादोबा पांडुरंग यांनी सभेच्या प्रचारासाठी 'धर्मविवेचन' हा ग्रंथ लिहिला. या संघटनेने १८४४ रोजी सुरत येथे मीठावरील कर सरकारने वाढविल्याने ते कमी करण्यासाठी सरकार विरुद्ध भारतातील पहिले जनआंदोलन उभारले.

दादोबा नोकरीनिमित्त मुंबई ला आल्याने व या सभेला निरपेक्ष भावनेने झटणारे लोक लाभले नसल्याने मानव धर्म सभा पुढील काळात संपुष्टात आली.

Join our telegram channel : @historybysantoshchavan

cont : ९८२२ ९२ ६०६६

परमहंस मंडळी

सन १८४९ रोजी दादोबा पांडुरंग यांनी रामचंद्र बाळकृष्ण जयकर, भिकोबा चव्हाण, सखाराम लक्ष्मण चव्हाण यांच्या सहकार्याने मुंबई येथे परमहंस सभेची स्थापना केली. या सभेची तत्वे मानव धर्म सभेप्रमाणेच होती. मंडळीने जातिभेद निर्मूलन, मूर्तिपूजेस विरोध, सर्व जाती व धर्म यांचे एकीकरण करणे या उद्देश समोर ठेवला. महाराष्ट्रातील ही पहिली सामाजिक संघटना मानली जाते.

सदस्य : आत्माराम पांडुरंग, भाऊ महाजन, बाबा पद्मजी, लक्ष्मण शास्त्री हळबे, बाळ भास्कर शिंत्रे, मदन श्रीकृष्ण इत्यादी

१८५३ रोजी रामकृष्ण भांडारकर यांनाही पावाचा तुकडा खावयास देऊन संघटनेची दीक्षा दिली.

परमहंस मंडळीत प्रवेश घेताना ओंजळीतुन पाणी खाली सोडून इतरांनी पिऊन उष्टे केलेले दूध प्यावे लागत असे.

संघटनेचे पहिले अध्यक्ष : रामचंद्र बाळकृष्ण जयकर

शिकवण / तत्वज्ञान

- जातिभेदास विरोध करणे, मूर्तिपूजेस विरोध करणे, एकेश्वरवादाचा स्वीकार करणे या सारख्या तत्वांचा स्वीकार या संघटनेने केला.
- या सभेचे कामकाज अत्यंत गुप्तपणे चालत असे. सभेतील सर्व लोक प्रार्थना झाल्यानंतर अस्पृश्यांने तयार केलेले भोजन सेवन करीत.
- ख्रिस्ती माणसाने बनविलेले पाव खाल्याशिवाय, मुसलमान माणसाने आणलेले पाणी प्याल्याशिवाय तसेच 'मी जातिभेद मानणार नाही' अशी प्रतीज्ञा घेतल्याशिवाय या सभेचे सदस्यत्व मिळत नसे.
- या सभेच्या मार्गदर्शनासाठी दादोबा पांडुरंग यांनी 'परमहंसिक बाह्यधर्म' हा काव्यग्रंथ लिहिला. यात सभेतील तत्वज्ञानाची माहिती मिळते. या काव्य ग्रंथात जातिभेद मानू नये, बंधुभावाने वागावे, मूर्तीपूजा करू नये. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करावा असा उपदेश केला.
- दादोबा पांडुरंग यांनी एक जगद्व्यासी आर्य या टोपण नावाने लिहिलेले धर्मविवेचन नावाचे हस्तलिखित सभासदांना वाचावयास दिले जात.
- कोणताही धर्म ईश्वरनिर्मित नाही तसेच कोणतेही शास्त्र ईश्वरप्रणीत नाही असे प्रतिपादन या हस्तलिखितात केले होते.
- भाऊ महाजन या मंडळीची तरफदारी करत असले तरी परमहंस मंडळीच्या बैठकीला हजार राहत नसे.

- या सभेचे लोक विचाराने परिपक्व असले तरी सामाजिक रोषाला तोंड देण्याइतपत धैर्य त्यांच्या कडे नव्हते.
- १८६० रोजी या सभेतील सदस्यांची सभासदांच्या नावांची यादी चोरीला गेली. तेव्हा सामाजिक बहिष्काराच्या भितीने अनेक सदस्यांनी आपण या संघटनेत नव्हतो असे सांगून संघटनेतून अंग काढून घेतले. परिणामी १८६० च्या दशकात सभा बंद पडली.
- सभेचे कार्य पुरेसे मूलगामी नाही असे वाटून बाबा पद्मजी, नारायण रघुनाथ, भाऊ दाजी लाड, मोहम्मद कासम यांनी परमहंस मंडळी सोडून दिली.
- बाबा पद्मजी यांनी १८५७ रोजी 'यमुना पर्यटन' ही मराठीतील पहिली कादंबरी लिहिली. कादंबरीद्वारा हिंदू विधवा स्त्रियांची स्थिती व पुनर्विवाहाचे महत्व लोकांपुढे मांडले. (दादोबा पांडुरंग यांनी बाबा पद्मजींच्या या कादंबरीला पुनर्विवाह विषयक लेख जोडला आहे)
- संघटनेत असताना बाबा पद्मजी यांनी सत्यदीपिका हे नियतकालिक चालविले.

ज्ञानप्रसारक सभा

परमहंस मंडळीचे दादोबा पांडुरंग यांनी १८४८ रोजी मुंबईत ज्ञानप्रसारक सभा स्थापन केली.

उद्देश : ज्ञानप्रसाराला उत्तेजन देणे, ग्रंथलये निर्माण करणे, चर्चा वाद परिसंवाद घडवून आणणे.

- ज्ञानप्रसारक सभेची एक शाखा गुजरातला होती यता शाखेचे अध्यक्ष दादाभाई नौरोजी होते. भाऊ दाजी लाड व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी या सभेत सक्रिय सहभाग घेतला.
- १८४८ रोजी 'दी स्टूडेंट्स लीटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' ची स्थापना मुंबई मध्ये करण्यात आली. दादाभाई नौरोजी, भाऊ दाजी लाड, सोराबजी शेषूजी, नरोजी फर्दुनजी हे या संघटनेच्या संस्थापकांपैकी होते.
- **उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा** : स्टूडेंट लिटररी सोसायटीची मराठी शाखा दादोबा पांडुरंग यांच्या अध्यक्षतेखाली 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' या नावाने स्थापन करण्यात आली. तिचा मुख्य उद्देश : शास्त्रीय व व्यावहारिक विषय स्वभाषेमध्ये शुद्धरीतीने लिहिता यावे व स्वदेशात उपयुक्त ज्ञानप्रसार व्हावा.
- ही सभा दर पंधरा दिवसांनी मुंबई च्या एल्फिस्टंट कॉलेज मध्ये भरत. यात कोणीतरी एक सदस्य शास्त्रीय विषयावर व्याख्यान देत त्यानंतर त्यावर वादविवाद केला जात.

- या संघटनेचे क्रियाशील सदस्य गोविंद नारायण मांडगावकर यांची नियुक्ती मराठी पाठ्यपुस्तके तयार करण्यासाठी सरकार ने केलेल्या समितीत शिक्षणतज्ञ म्हणून करण्यात आली. यासमितीने पहिल्यांदा मराठी शाळेचा अभ्यासक्रम तयार करून त्यावर आधारित पाठ्यपुस्तके तयार केली

सुधारकांविरुद्ध मोहीम

- रामकृष्ण अनंत उर्फ गुजाबा जोशी पुणेकर नावाच्या तमासगिराने परमहंसमत प्रशंसा नावाचे छोटेखानी काव्य प्रसिद्ध करून परमहंसांना म्लेच्छांचा सहवास आवडतो, ते गांजा, भांग व ब्रॅन्डी पितात असा आरोप करून त्यांवर टीका केली.
- कृष्णाशास्त्री चिपळूणकर यांनी १८५२ रोजी 'विचारलहरी' हे वृत्तपत्र सुरू केले या वृत्तपत्रातून ख्रिस्ती धर्म, मिशनरी आणि सुधारकांवर टीका केली.
- वेदशास्त्र संपन्न कृष्णाशास्त्री साठे यांनी मुंबईत ख्रिस्ती धर्माविरुद्ध व्याख्यानमालिका सुरू केली.
- विष्णुबुवा ब्रम्हचारी (विष्णु भिकाजी गोखले) यांनी रेव्हरंड विल्सन या मिशनऱ्या सोबत वादविवाद केला. विष्णुबुवा आणि मिशनरी यांच्यातील वादविवादाची हकीकत 'समुद्र किनारीचा वादविवाद' या पुस्तकात आढळते. 'वेदोक्तधर्म प्रकाश' या ग्रंथातून विष्णुबुवा ब्रम्हचारी हे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे कसे जबरदस्त पुरस्कर्ते होते हे दिसून येते.
- १८६७ रोजी विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांनी 'सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध' प्रसिद्ध केला या ग्रंथात त्यांनी आपले साम्यवादी विचार मांडले.
- शेषाद्री प्रकरण
- पंचहौद मिशन
- रखमाबाई / फुलमणी प्रकरण

प्रार्थना समाज

ब्राह्मो समाजाचे प्रवर्तक केशवचंद्र सेन १८६४ रोजी मुंबई प्रांतात येवून त्यांनी धर्मसुधारणेविषयी अनेक व्याख्याने दिली ज्याचा परिणाम महाराष्ट्रातील नवविचारवाद्यांवर झाला. मुंबई प्रांतात ३१ मार्च १८६७ रोजी दादोबा पांडुरंग यांचे बंधु डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांच्या पुढाकाराने प्रार्थना समाजाची स्थापना करण्यात आली. या समाजाने तुकाराम महाराजांच्या अभंगांना

- सुबोध पत्रिका हे या समाजाचे मुखपत्र होते.

- सदस्य : मामा परमानंद (मुळ नाव : नारायण महादेव परमानंद), सदशिव पांडुरंग पंडित, वासुदेव बाबाजी नवरंगे, बाल मंगेश वागळे, वामन आबाजी मोडक, नारायण गणेश चंदावरकर, रामकृष्ण भांडारकर, भाऊ महाजन, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, सरोजिनी कराडे, अभय पारसनीस (न्यायमूर्ती के. टी. तेलंग या समाजाच्या प्रत्येक बैठकीत हजार होते परंतु त्यांनी समाजाचे सदस्यत्व स्वीकारले नाही)
- न्यायमूर्ती रानडे आणि रामकृष्ण भांडारकर यांनी प्रार्थना समाजाची तत्वे आणि उपासना पद्धती निश्चित केली.
- प्रार्थना समाजाचे उद्देश सांगत असताना रानडे म्हणतात, “ **भारतातील प्राचीन धर्म व परंपरेला जराही धक्का न लावता सामाजिक सुधारणा करणे.**”
- प्रार्थना समाजाने जरी मूर्तीपूजा अमान्य केली असली तरी **परमेश्वरास ते सगुण मानीत** होते. महाराष्ट्रातील भक्ति चळवळीला या समाजाने मान्यता दिली.

शिकवण / तत्वज्ञान

- परमेश्वर एक असून तो विश्वाचा निर्माता आहे. तो निराकार, दयाळू व सर्वांवर प्रेम करणारा आहे.
- सत्य, सदाचार व भक्ति हे परमेश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहेत.
- परमेश्वराच्या प्रार्थनेमुळे भौतिक फलप्राप्ती होत नाही तर आध्यात्मिक उन्नती होते.
- परमेश्वर अवतार घेत नाही, त्याने कोणताही धर्मग्रंथ लिहिला नाही.
- मूर्तीपूजा परमेश्वरास मान्य नाही.
- सर्व माणसे एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, म्हणूनच सर्वांनी बंधुत्वाच्या भावनेने एकमेकांशी व्यवहार करावा.

प्रार्थना समाजाचे कार्य

या समाजाने समाज उपयोगी कार्य करता यावे यासाठी **गिरगाव** येथे स्वतःची इमारत बांधली.

- या समाजाचे कार्यकर्ते **लक्ष्मण भीकोबा चव्हाण** यांनी सन १८७६ रोजी मुंबईतील चाळवाडी येथे पहिली रात्रशाळा सुरू केली. या शाळेत सर्व जाती जमातीच्या मुलांना प्रवेश देण्यात आला.
- उमाया लालशंकर या कार्यकर्त्यांनी यांनी १८७८ रोजी **पंढरपूर** येथे अनाथ बालकाश्रम स्थापन केले.

- १८८२ रोजी पंडिता रमाबाई यांच्या 'आर्य महिला समाज' च्या निर्मितीसाठी प्रार्थना समाजातील कार्यकर्त्यांनी विशेष प्रोत्साहन दिले.
- १८७६ ते १८७७ च्या महाराष्ट्रातील दुष्काळात अनेक समाज उपयोगी कार्य हाती घेतले. तसेच मजुरांच्या रात्रशाळा सुरू केल्या.
- प्रार्थना समाजाचे तत्व पटवून देण्यासाठी व समाजाबद्दल लोकांच्या निरनिराळ्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी न्या. रानडे यांनी **Theist's Confesion of faith** हा निबंध लिहिला.
- या समाजाचे कार्यकर्ते नारायण मल्हार जोशी यांनी 'सोशल सर्विस लीग', गोपाल कृष्ण गोखले यांनी 'सर्व्हेंट ऑफ इंडिया सोसायटी', विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' ची स्थापना केली.

आर्य समाज

वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि वैदिक तत्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती (**मुळ नाव मुळशंकर तिवारी**) यांनी १८७५ रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी आर्य समाजाची आणखीन एक शाखा लाहोर येथे सुरू केली. ब्राम्हो समाजाचे केशवचंद्र सेन यांच्या सल्ल्याने त्यांनी हिन्दी या बोली भाषेतून आपल्या मताचा प्रचार प्रसार केला.

आर्य समाजाची स्थापना जरी मुंबई प्रांतात झाली असली तरी यांचे मुळ कार्यक्षेत्र उत्तर भारत होते. या समाजाने **आर्यावत, आर्यभाषा** आणि **आर्यधर्म** चा पुरस्कार केला व '**वेदांकडे परत चला**' हा भारतीयांना संदेश दिला.

शिकवण / तत्वज्ञान

आर्य समाजाने वैदिक धर्मातील तत्वज्ञान आणि आधुनिक विचार यांची सांगड घालून आपले तत्वज्ञान मांडले.

- ईश्वर हाच सत्यज्ञानाचे मुळ असून सर्व वस्तु त्याच्या स्वरूपात ज्ञात आहे.
- ईश्वर हा अनादी, अनंत, निराकार, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान आहे, तो जगाचा निर्माणकर्ता आणि पालनकर्ता आहे. ईश्वर हा सच्चिदानंद आहे
- वेदांची निर्मिती ईश्वराने केली आहे, **वेद हेच आर्यांचे मुळ धर्मग्रंथ आहे.** त्यांचे अध्ययन करणे तसेच प्रचार प्रसार करणे हे प्रत्येक आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीने असत्याचा त्याग करून सत्याचा स्वीकार करावा.

- मानवाची भौतिक, आध्यात्मिक व सामाजिक उन्नती करणे व मानवाचे कल्याण साधने हाच आर्य धर्माचा मुळ उद्देश आहे.
- सद् गुणांचे संगोपन आणि संवर्धन करावे
- प्रेम, न्याय व वैयक्तिक गुण यांवर आधारित प्रत्येकाने वागणूक ठेवावी.
- सदैव दुसऱ्याच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील रहावे
- अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा प्रसार करावे.
- वैयक्तिक हिताच्या बाबतीत प्रत्येकाला आपल्या इच्छेनुसार वागण्याची परवानगी आहे

वरील शिकवणी नुसार आर्य समाजाने भारतात अन्य काही महत्वपूर्ण विचार रुजविण्याचा प्रयत्न केला ज्यामुळे महाराष्ट्रातील सनातनी लोकांनी तसेच महात्मा जोतिराव फुले सारख्या सुधारकांनी आर्य समाजास विरोध केला.

- १) ईश्वराचे खरे ज्ञान वेदात आहे म्हणून प्रत्येक हिंदूधर्मीयांनी वेदांचा अभ्यास करायला हवा.
- २) वर्णाश्रम व्यवस्था परिपूर्ण आहे.
- ३) चातुर्वर्ण्य हे जन्मसिद्ध नसून गुणांकर्मावर अवलंबून आहे.
- ४) वेद हे अपौरुषीय आहे
- ५) वैदिक धर्माचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले आहेत. शुद्धिकरणाने एखाद्या व्यक्तीला पुन्हा धर्मात प्रवेश देता येतो.
- ६) आर्य धर्माचा प्रचार सर्व जगभर करावा.

न्यायमूर्ती रानडे यांच्या विनंतीवरून पुण्यामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती आले असता

पुण्यातील सभेत स्वामीजींनी जातिभेद मानू नका, वेदांचे अध्ययन करण्याचा अधिकार सर्वांना आहे, मूर्तीपूजा करू नका असा उपदेश दिला तेव्हा त्यांचे विचार पटल्यामुळे पुण्यातील लोकांनी न्यायमूर्ती रानडे आणि महात्मा जोतिराव फुले यांच्या सहकार्याने स्वामीजींची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. पुण्यातील सनातनी लोकांनी मात्र स्वामीजींना विरोध म्हणून गाढवाची मिरवणूक काढली व स्वामीजींच्या मिरवणुकीवर हल्ला केला.

१८७७ रोजी स्वामी दयानंद सरस्वतीजी यांनी 'इंडियन अकॅडेमी' ची स्थापना लाहोर येथे केली.

१८८३ रोजी स्वामीजींच्या निधनानंतर लाला हंसराज, लाला लजपतराय, स्वामी श्रद्धानंद यांनी आर्य समाजाचे कार्य पुढे नेले. ,

लाला हंसराज यांनी लाहोर येथे 'दयानंद अँग्लो वैदिक स्कूल' (D.A.V.) या संस्थेची स्थापना केली. तेथे इंग्रजी बरोबर वैदिक धर्माचे शिक्षण दिले जात.

या संस्थेचा अभ्यासक्रम आर्य समाजा च्या वैदिक पुनरुत्थानाच्या ध्येयाशी जुळणारा नसल्याने जुन्या गुरुकुल पद्धतीचे शिक्षण देणारी 'गुरुकुल' योजना स्वामी श्रद्धानंद यांनी सुरू केली. तेथे हिन्दी भाषेतून शिक्षण दिले जात.

या समाजाच्या वतीने कोल्हापूर, सोलापूर, मुंबई येथे शैक्षणिक कार्य करण्यात आले. आर्य समाजाच्या विचारधारेवर काम करणारे राजकीय कार्यकर्ते निर्माण करण्यासाठी लाला लजपतराय यांनी 'टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स' ही संस्था स्थापन केली.

पुणे सार्वजनिक सभा

पुण्यातील पर्वती संस्थानात आर्थिक भ्रष्टाचार व माजलेली अंधाधुंदी या विरुद्ध तसेच पंचांची चौकशी आणि आर्थिक गोंधळ दूर करण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजना करण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक सभेची स्थापना करण्यात आली.

संस्थापक : ग. वा. जोशी, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे आणि सीताराम हरी चिपळूणकर

- एप्रिल १८७० रोजी पुण्यात **औंध संस्थांनाचे राजे** श्रीमंत श्रीनिवास पंतप्रतिनिधी यांच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक सभा स्थापन करण्यात आली.
- या सभेच्या स्थापनेत गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका यांचा सिंहाचा वाटा होता.
- १८७१ रोजी पुणे येथे बदली झाल्यानंतर न्यायमूर्ती रानडे यांनी सभेत सक्रीय सहभाग घेतला.
- सुरुवातीच्या काळात या सभेचे सदस्य संस्थानिक आणि सरकारी कर्मचारी होते.
- सदस्यांना पुढीलप्रमाणे शपथ घ्यावी लागत, “ **सभेने दिलेले कोणतेही काम स्वशक्तीनुसार, नीस्पृहपणे आणि भेदभाव न करता पार पाडीन**”
- सर्वसामान्यांच्या अडचणी समजावून त्या सरकारपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य या संघटनेमार्फत केले जात.
- देशातील संपत्तीचे शोषण इंग्रज करीत आहेत, ते बंद करायचे असल्यास स्वदेशी उद्योगधंदे सुरू केल्याशिवाय पर्याय नाही ही भूमिका घेऊन **स्वदेशी चा पुरस्कार** करणारी ही पहिली भारतीय संघटना होती.
- भारताच्या औद्योगिक उन्नतीच्या चळवळीला सभेने प्रारंभ केला.
- ग. वा. जोशी यांची पत्नी **सरस्वतीबाई** यांनी स्त्रियांसाठी कार्य करण्यासाठी '**स्त्रीविचारवती**' नावाची सामाजिक संस्था स्थापन केली.

सार्वजनिक सभेचे कार्य

या सभेने भारतीय लोकांना राजकीय हक्कांसाठी जागृत केले. लोकांच्या तक्रारी शासनापुढे मांडण्याचे कार्य केले. सनदशीर मार्गाने राजकीय चळवळ करणारी देशातील प्रमुख संघटना म्हणून सार्वजनिक सभेचा उल्लेख केला जातो.

- सार्वजनिक सभेने एक उपसमिती नेमून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या जिल्हातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची पाहणी केली. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे विदारक स्वरूप त्यांनी प्रकट केले व याबाबतचा रिपोर्ट १७७३ रोजी सरकारला सादर केला.
- १७७६-७७ रोजी महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला असता सार्वजनिक सभेने आपले प्रतिनिधी पाठवून सत्य परिस्थितीची माहिती जमा केली व त्याआधारे सरकारकडे अर्ज केला.
- दुष्काळ निवारण्यासाठी सभेने **दुष्काळ फंड** उभा केला. तसेच पाश्चात्य देशातील लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी आणि त्यांचे सहाय्य मिळविण्यासाठी विदेशातील वर्तमानपत्रांतून दुष्काळ फंड जमविण्यासाठी जाहिराती दिल्या.
- सार्वजनिक सभेने **कायद्यांचे मसुदे देशी भाषेत प्रसिद्ध करावेत** अशी सरकारला विनंती केली.
- भारतीय लोकांना हायकोर्टात न्यायाधीश म्हणून नेमावे असा सभेने आग्रह धरला, फौजदारी खटल्यात ज्यूरी पद्धती, रेल्वे प्रवाश्यांच्या अडचणी, म्युनिसिपालिटी सदस्यांच्या नेमणूका, संस्थानिकांचे अधिकार इत्यादि बाबत सरकारकडे वेळोवेळी सुचना पाठविल्या.
- १८७४ रोजी ब्रिटिश सरकारला पत्र पाठवून **हिंदी जनतेचे प्रतिनिधी इंग्लंडच्या पार्लमेंट मध्ये असावेत** अशी मागणी सर्वप्रथम केली.
- व्हाईसरॉय लॉर्ड लिटन च्या कार्यकाळात राणी व्हिक्टोरियाला 'हिंदुस्थानची साम्राज्ञी' च्या पदविने सन्मानित करण्यासाठी दिल्ली येथे दरबार भरवीला असता या समारंभाला उपस्थित राहण्यासाठी सार्वजनिक काका दिल्ली ला गेले.
- दिल्ली येथे सादर केलेल्या प्रतिज्ञा पत्रात, " हिन्दी लोकाना ब्रिटिश राष्ट्राच्या बरोबरीचा राजकीय व सामाजिक दर्जा प्राप्त करून द्या आणि जबाबदारीचे हक्क उपभोगून हिंदी लोकांना स्वावलंबी व पुरुषार्थ बनविण्याचे शिक्षण द्या." या आशयाचे आपले म्हणणे मांडले.
- सार्वजनिक सभेला ब्रिटिश सरकारची मान्यता असल्यामुळे सर्व स्तरातील लोक या सभेत सहभागी झाले होते. **'स्वातंत्र्य हे अंतिम ध्येय आहे'** याची जाणीव भारतीय लोकांमध्ये निर्माण करण्याचे तसेच **'राष्ट्रीय सभेची कल्पना'** मांडण्याचे क्षेत्र सार्वजनिक सभेकडेच जाते.
- १८८५ रोजी काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर या सभेचे महत्व हळूहळू कमी झाले.

- कॉॅंग्रेस मधील रानडे गट राजकीय भूमिकेवर विशेष भर देत नाही हे लक्षात आल्यानंतर लोकमान्य टिळकांनी सार्वजनिक सभेची सूत्रे आपल्या हाती घेतली.
- परिणामी रानड्यांनी १८९६ रोजी 'डेक्कन सभा' नावाची एक स्वतंत्र संघटना स्थापन केली.
- लोकमान्य टिळकांनी सार्वजनिक सभेच्या माध्यमातून 'सरकारला कर न देण्याची' चळवळ सुरू केली. परिणामी सार्वजनिक सभेला असलेली सरकारची मान्यता सन १८९६ रोजी संपुष्टात आली.
- या संघटनेचे बहुतांशी कार्यकर्ते रानडेच्या डेक्कन सभेत सहभागी झाले.

@historybysantoshchavan

महाराष्ट्रातील मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास

महाराष्ट्रात वृत्तपत्रांचा प्रारंभ १७८९ रोजी 'बॉम्बे हेरॉल्ड' या वृत्तपत्राने केला. १७९१ रोजी या वृत्तपत्राचे नाव बदलून 'बॉम्बे गॅझेट' (संपादक : जेम्स मॅकॅन्झी मॅकलीन) असे करण्यात आले. १८८५ च्या पहिल्या काँग्रेस अधिवेशनाचा वृत्तान्त या वृत्तपत्राने दिला. फिरोजशहा मेहता आणि बेंजामिन हॉर्नीमल यांनी हे वृत्तपत्र विकत घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु यात त्यांना अपयश आल्याने त्यांनी १९१३ रोजी **The Bombay Cronicle** सुरू केले.

बॉम्बे टाइम्स, स्टॅंडर्ड आणि टेलिग्राफ या स्वातंत्र्य निघणाऱ्या तीन वृत्तपत्रांना एकत्र करून रॉबर्ट नाइट यांनी 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या नावाने वृत्तपत्र प्रकाशित केले.

- **दर्पण** : ६ जानेवारी १८३२ रोजी **बाळशास्त्री जांभेकर** यांनी दर्पण हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रामागील आपला उद्देश सांगताना बाळशास्त्रींनी स्पष्ट केले, “ स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेमधील विद्यांचा अभ्यास व्हावा आणि या देशाची समृद्धी व येथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रपणे व उघडरीतीने विचार करावयास स्थळ व्हावे या हेतूने हे वृत्तपत्र छापण्यात आले. सुरुवातीस हे पाक्षिक होते. यातील निम्मा मजकूर इंग्रजीत तर निम्मा मराठीत छापला जात. या वृत्तपत्रामागील भूमिका, 'स्वदेशीयांना देशकाल परिस्थितीचे व परदेशीय राज्यव्यवहाराचे ज्ञान व्हावे' अशी होती. या वृत्तपत्राने विधवा पुनर्विवाहावर चर्चा घडवून आणली. १८४० रोजी या वृत्तपत्राचा शेवटचा अंक प्रकाशित झाला.
- **दिग्दर्शन** : भौतिक शास्त्राच्या अभ्यासासाठी **बाळशास्त्री जांभेकर** यांनी १८४० रोजी हे वृत्तपत्र सुरू केले.
- **प्रभाकर** : १८४० रोजी भाऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) यांनी हे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रातून लोकहितवाद्यांनी 'शतपत्रे' तर भाऊ दाजी लाड यांनी 'स्वकीयांचे दोष' प्रकाशित केली.
- **ज्ञानोदय** : १८४१ मध्ये अमेरिकन मराठी मिशन चे **हेन्री व्हॅलेंटाईन** यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी हे वृत्तपत्र सुरू केले. अहमदनगर येथून ते प्रकाशित केले जात. हिंदू धर्मातील अनिष्ट

चालीरीती, रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा यांवर या पत्राने टीका केली. १८५३ रोजी पहिली प्रवासी रेल्वे धावली तेव्हा या पत्रातून 'चाक्या म्हसोबा' या शीर्षकाखाली बातमी देण्यात आली. या वृत्तपत्राचे पहिले सहा अंक मराठीतून नंतरचे इंग्रजीतून छापण्यात आले. या वृत्तपत्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे, मराठी वृत्तपत्रात चित्र (Picture) छापण्याचा मान या वृत्तपत्राकडे जातो.

- **ज्ञानप्रकाश** : **कृष्णाजी रानडे** यांनी १८४९ रोजी पुणे येथून प्रकाशित केले. ज्ञानसंग्रह, ज्ञानसंवर्धन व ज्ञानप्रसार हा वृत्तपत्राचा मुख्य हेतु होता. मद्यपान, वेश्याव्यवसाय, व्याभिचार यावर टीका केली.
- **ज्ञानदर्शन** : १८५३ रोजी **भाऊ महाजन** यांनी पाश्चात्य विद्येचा परिचय लोकांना करून देण्याच्या उद्देशाने तैमासिक सुरू केले.
- **धूमकेतू** : **भाऊ महाजन** यांनी १८५३ रोजी हे वृत्तपत्र सुरू केली. या वृत्तपत्रातून विष्णुबुवा ब्रम्हचारी सारख्या सनातनी विचारवंतांवर टीका करण्यात आली.
- **अरुणोदय** : २२ जुलै १८६६ रोजी ठाणे जिल्ह्यातून या वृत्तपत्राचा पहिला अंक प्रकाशित झाला. ठाणे जिल्ह्यातील हे पहिले वृत्तपत्र आहे. **काशीनाथ विष्णु फडके** यांनी हे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रातून 'हिंदूपंच' हे विनोदी सदर सुरू करण्यात आले. वार्ताहर नेमण्याची परंपरा या वृत्तपत्राने सर्वप्रथम सुरू केली.
- **इंदुप्रकाश** : **विष्णुशास्त्री पंडित** यांनी १८६२ रोजी आपल्या सरकारी नोकरीचा राजीनामा देवून हे वृत्तपत्र सुरू केले. या पत्रातून विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण, सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. मामा परमानंद, न. र. फाटक, महादेव गोविंद रानडे, न्यायमूर्ती के. टी. तेलंग, न्या. भास्कर चंदावरकर यांसारख्यांनी संपादक विभागात काम केले. इंदुप्रकाश चे संपादक के. जी. देशपांडे यांच्या विनंती वरून मवाळ कार्यकर्त्यांवर टीका करणारी लेखमालिका **अरविन्द कुमार घोष** यांनी **NEW LAMP FOR OLD** १८९३ पासून सुरू केली.
- **नेटिव्ह ओपिनीयन** : **विश्वनाथ नारायण मंडलिक** यांनी सन १८६४ रोजी हे वृत्तपत्र सुरू केले. या पत्राचा पहिला अंक इंग्रजीतून तर दुसरा अंक मराठीतून प्रकाशित करण्यात आला. या वृत्तपत्रातून मुंबई उच्च न्यायालयाचे निकाल प्रसिद्ध केले जात. विह. एन. मंडलिक यांनी ज्ञानप्रसारक सभेत "हिंदू लोकांच्या मध्यंतरिय अवस्थेविषयी विचार" हा ग्रंथ वाचला.
- **दीनबंधु** : १ जानेवारी १८७७ रोजी **कृष्णराव भालेकर** यांनी हे वृत्तपत्र प्रकाशित केले. दीनबंधु हे सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र होते. प्राथमिक शिक्षणसोबतच शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा व सावकारशाहीचे दोष यावर या पत्राने प्रकाश टाकला. पैशा अभावी हे वृत्तपत्र बंद पडले. परंतु

नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी १८८० पासून पुनः हे वृत्तपत्र सुरू केले. त्यांनी या वृत्तपत्राचे संपादन आणि मुद्रण मुंबईहून केले.

याचकाळात **विठ्ठल मारुती नवले** पुण्यातून सदर वृत्तपत्र प्रकाशित करित होते. कामगार चळवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या निधनानंतर १९०३ नंतर **वासुदेव बीर्जे** यांनी दीनबंधुचे संपादकत्व स्वीकारले. बीर्जे यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची विधवा पत्नी तनुबाई बीर्जे यांनी संपादन केले. **तनुबाई बीर्जे** या भारतातल्या पहिल्या महिला संपादक म्हणून ओळखल्या जातात.

- **मराठा** : विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक आणि गो. ग. आगरकर यांनी सन १८८१ रोजी आर्यभूषण छापखाना सुरू केला. या छापखानाद्वारे मराठा आणि केसरी वृत्तपत्र सुरू करण्यात आले. २ जाने. १८८१ रोजी इंग्रजीमध्ये 'मराठा' वृत्तपत्र सुरू करण्यात आले. **मराठा चे संपादक लोकमान्य टिळक होते.**

- **केसरी** : हे महाराष्ट्रातील पुणे शहरातून प्रकाशित होणारे मराठी भाषेतील दैनिक होते. केसरीचा पहिला अंक ४ जाने. १८८१ रोजी प्रकाशित करण्यात आला. केसरीचे पहिले **संपादक गोपाळ गणेश आगरकर** होते. आगरकरांनी १८८८ पर्यंत केसरीच्या संपादकाचे काम पाहिले त्यानंतर 'मराठा' आणि 'केसरी' या दोन्ही वृत्तपत्राच्या संपादकाची जबाबदारी लोकमान्य टिळकांवर आली.

- **सुधारक** : सन १८८८ रोजी केसरी वृत्तपत्राच्या संपादक पदाचा राजीनामा दिल्यानंतर गोपाळ गणेश आगरकर यांनी सुधारक वृत्तपत्र सुरू केले. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि बुद्धीप्रामाण्य या दोन गोष्टींवर या वृत्तपत्राने विशेष भर दिला.

न्यायमूर्ती रानडे यांनी स्थापन केलेली '**राष्ट्रीय सामाजिक परिषद**' चा उद्देश, परिषदेची आवश्यकता तसेच सनातनी लोकांनी परिषदेवर केलेली टीका या सर्वांची उत्तरे देण्यासाठी रानडे यांनी सुधारक मधून लिखाण केले.

- **निबंधमाला** : स्वदेश, स्वधर्म आणि स्वधर्म यांचा पुरस्कार करण्याच्या उद्देश्याने **विष्णुशास्त्री चिपळूणकर** यांनी १८५४ रोजी निबंधमाला हे मराठी मासिक सुरू केले. मराठी भाषेचे शिवाजी म्हणून ओळखले जाणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या वडिलांच्या शालापत्रकातून लिखाणास सुरुवात केली. विष्णुशास्त्रींनी 'काव्येतिहाससंग्रह' हा ग्रंथ लिहिला. तसेच 'आर्यभूषण छापखाना', 'चित्रशाला', किताबखाना हे पुस्तकांचे दुकान सुरू केले.

- **दिनमित्र** : दिनमित्र वृत्तपत्राची मुळ संकल्पना कृष्णराव भालेकर यांची. १८८४ रोजी **कृष्णराव भालेकर** द्वारे स्थापन करण्यात आलेल्या '**दिनबंधु सार्वजनिक सभेचे**' दिनमित्र हे मुखपत्र होते. भालेकरांचे भाचे **गणपतराव पाटील** यांनी दिनमित्र चे संपादन केले. वयाच्या २७ व्या वर्षी १८९२

रोजी गणपतराव पाटील यांचे निधन झाल्यानंतर हे वृत्तपत्र बंद पडले. गणपतराव पाटील निपुत्रिक होते त्यामुळे त्यांनी स्वतःचा मुलगा गणपतरावांच्या विधवा पत्नीस दत्तक म्हणून दिले. हा मुलगा म्हणजेच **मुकुंदराव पाटील**. पुढे मुकुंदराव पाटील यांनी पुनः दिनमित्र सुरू केले.

- **ज्ञानसिंधु** : १८४२ रोजी **विश्वर छत्रे** यांनी मराठी भाषेत हे वृत्तपत्र सुरू केले. ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार प्रसार करणे हा या वृत्तपत्राचा मुख्य उद्देश होता.
- **तेज** : **दिनकरराव जवळकर** यांनी पुणे येथून ब्राम्हणेतर चळवळीचे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रास शाहू महाराज यांनी आर्थिक मदत केली.
- **विजयी मराठा** : १९१९ रोजी पुणे येथून **श्रीपतराव शिंदे** यांनी ब्राम्हणेतर चळवळीचे वृत्तपत्र सुरू केले. या वृत्तपत्रास शाहू महाराज यांनी आर्थिक मदत केली.
- **जागृती** : सत्यशोधक समाजाचे हे वृत्तपत्र **भगवंतराव पाळेकर** यांनी बडोदा येथून सुरू केले. या वृत्तपत्रास शाहू महाराज यांनी आर्थिक मदत केली.
- **मुकनायक** : ३१ जानेवारी १९२० रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हे मराठी भाषेतील पाक्षिक सुरू केले. बाबासाहेब आंबेडकर यावेळी मुंबईच्या सिडनेहम कॉलेज प्रोफेसर म्हणून नोकरीस असल्याने त्यांनी मुकनायकच्या संपादक पदावर महार जातीच्या **पांडुरंग नंदराम भटकर** या तरुणास नियुक्त केले. तर व्यावस्थापक या पदी **ज्ञानेश्वर घोलप** यांची नियुक्ती करण्यात आली. या वृत्तपत्राला राजर्षी शाहू महाराजांनी २५०० रुपयांची आर्थिक मदत केली. ३१ जुलै १९२० रोजी मुकनायकचे संपादक म्हणून ज्ञानेश्वर घोलप यांना करण्यात आले. **संत तुकाराम महाराज यांच्या ओव्या** मुकनायक मध्ये छापल्या जात. एप्रिल १९२३ रोजी पैशाअभावी मुकनायक बंद करण्यात आले.
- **बहिष्कृत भारत** : ३ एप्रिल १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत भारत (पाक्षिक) मराठीत सुरू केले. बहिष्कृत हितकरिणी सभेचे ते मुखपत्र होते. या वृत्तपत्राच्या दुसऱ्या अंकापासून **संत ज्ञानेश्वरांच्या ओव्या अंकात लिहिल्या जात**. या वृत्तपत्राचे संपादक स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. या पक्षिकाचे एकूण ४ अंक निघाले. त्यातला ४ जाने. १९२९ चा अंक वगळता सर्व अंकात अग्रलेख आहेत. १५ नोव्हे. १९२९ रोजी बहिष्कृत भारत बंद पडला.
- **समता** : पंजाब लाहोर या प्रांतात भाई परमानंद जातपात तोडक मंडळ चालवीत, अश्याच प्रकारची समतेची चळवळ चालविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी **समाज समता संघ** ची स्थापना ४ सेप्टेंबर १९२७ रोजी केली. या संघटनेचे मुखपत्र म्हणून २९ जून १९२९ रोजी 'समता' वृत्तपत्र सुरू करण्यात आले. या वृत्तपत्राचे संपादक बाबासाहेबांचे ब्राम्हण जातीचे स्नेही **'देवराम विष्णु नाईक'** होते. देवराम नाईक यांनी या वृत्तपत्रातून ब्राह्मण ब्राम्हणेतर वादाची वास्तव भूमिका निर्भीडपणे मांडली.

- **जनता** : समता या वृत्तपत्राचे रूपांतर 'जनता' या वृत्तपत्रात करण्यात आला. जनता चे पहिले संपादक देवराम विष्णु नाईक होते. या वृत्तपत्राचा पहिला अंक ३१ ऑक्टो. १९३० रोजी प्रकाशित झाला. "गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या म्हणजे तो बंड करून उठेल" अशी जनता पत्राची बिरुदावली होती. १९५५ रोजी पर्यंत 'जनता' चा अंक अनियमितपणे निघत.
- **प्रबुद्ध भारत** : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टो. १९५६ रोजी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतल्यानंतर जनता या वृत्तपत्राचे नाव बदलून प्रबुद्ध भारत असे केले.

भारतातल्या सर्वात मोठ्या Online Platform वर पाहण्यासाठी
SANTOSH CHAVAN यांना Follow करा

संयुक्त मुख्य परीक्षा : FOCUS BATCH

By Santosh Chavan
M. A. HISTORY, NET/ SET

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

Comprehensive Course for MPSC PSI Mains....

M
P
S
C

Let's Crack it !

1 Feb.

वेळ : सायं 5 वा.

Unacademy App वर Admission घेण्यासाठी SANTOSHCHAVAN या Referral Code वापरा आणि 10% Discount मिळवा

@historia

महाराष्ट्रातील प्रमुख समाज सुधारक

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

जगन्नाथ शंकरशेठ

जन्म : १० फेब्रु १८०३ मुंबई

निधन : मुंबई ३१ जुलै १८६५ मुंबई

- ठाणे जिल्हातील मुरबाड हे त्यांचे मुळ गाव तसेच त्यांचे मुळ आडनाव मुरकुटे होते.
- त्यांच्या वडिलांचा मुंबईत जवाहीऱ्यांचा व्यवसाय होता.
- त्यांनी स्वतः मिळवलेल्या अमाप संपत्तीपैकी मोठा हिस्सा दान केला तसेच सार्वजनिक कामांकरीता खर्च करून टाकला.
- आई भवानीबाई ही त्यांच्या लहानपणीच वारली तर नाना वयवर्षे १८ असताना त्यांचे वडील शंकरशेठ यांचे निधन झाले.
- त्यामुळे लहानपणीच त्यांच्यावर कुटुंबाच्या व्यवसायाची जबाबदारी आली.
- नानांनी व्यवसायातून मिळविलेल्या संपत्तीचा बऱ्याच मोठा भाग मुंबईचा भौतिक विकास करण्यात व सामाजिक सुधारणा कार्यात खर्च केला.

शैक्षणिक कार्य

- मुंबईचे पहिले गवर्नर माऊंट स्टूअर्ट एल्फिन्स्टनने, जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या मदतीने १८२२ रोजी **हॅदशाळा व शाळापुस्तक मंडळी** स्थापन केली याचेच रुपांतर पुढे १८२४ मध्ये **‘बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी’** मध्ये करण्यात आले. ही महाराष्ट्रातील पहिली शैक्षणिक संस्था होती. याकामी बाळशास्त्री जांभेकर, सदशिवराव छत्रे यांचे नानांना मोठे सहकार्य लाभले.
- एल्फिन्स्टन निवृत्त झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील लोकानी एल्फिन्स्टन चे स्मारक बनविण्यासाठी ४,४३,९०१ रुपयांचा एल्फिन्स्टन फंड जमविण्यात आला. त्याचे नाना हे विश्वस्त राहिले. या फंड चा उपयोग ‘एल्फिन्स्टन कॉलेज’ च्या स्थापण्यात करण्यात आला (१८३७) याच कॉलेज ला पुढे **‘एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट’** म्हणण्यात येऊ लागले.
- सरकारने शिक्षण प्रसाराच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी १९४१ रोजी बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना केली त्यावर त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. १८५६ रोजी या बोर्डाचेच रुपांतर शिक्षण खात्यात करण्यात आले.

- बोर्डातील तीन एतद्देशीय सभासदांत सतत सोळा वर्षे नाना निवडून आले.
- भाऊ दाजी लाड आणि विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या मदतीने १८४५ रोजी स्थापना केलेली शैक्षणिक संस्था 'स्ट्यूडंट्स लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटी' आणि मुलींच्या शिक्षणासाठी सुरू केलीली 'जगन्नाथ शंकरशेट मुलींची शाळा' या त्यांनी स्वतःच्या वाड्यात चालू केल्या .
- १८३४ रोजी मुंबई चे गवर्नर असलेले सर रॉबर्ट ग्रॅट यांच्या मृत्यूनंतर १९४५ रोजी ग्रॅट मेडिकल कॉलेजच्या स्थापनेत नानांचा सहभाग होता.
- १८५७ रोजी स्थापन झालेल्या झालेल्या मुंबई विद्यापीठाचे जगन्नाथ शंकरशेट पहिले फेलो होते.
- १८३० रोजी मुंबई चे गवर्नर जॉन माल्कम यांच्या सहयोगाने जगन्नाथ शंकरशेट, भाऊ दाजी लाड, डेव्हिड ससून, जमशेटजी जिजिभाय, व्ही. एन. मंडलिक यांनी 'ॲग्रि-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया व जिऑग्रॅफिकल सोसायटी' या संस्थेची स्थापना केली.
- नानांच्या शैक्षणिक कार्याचे स्मारक म्हणून १८५७ रोजी 'दी जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड ॲंग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल' काढण्यात आले.
- भारतीयांना कलाविषयक शिक्षण मिळावे यासाठी जगन्नाथ शंकरशेट यांनी खूप मेहनत घेतली त्यातूनच मुंबई येथे आजचे **J. J. School of Art** या महाविद्यालयाची स्थापना झाली.
- दादाभाई नौरोजी म्हटले , "आपण भारतीय लोक जगन्नाथ शंकरशेट यांचे ऋणी राहिलो पाहिजेत, कारण त्यांनी शिक्षणाचे बीजारोपण करून त्याची जोपासना केली व अत्यंत काळजीपूर्वक वाढ केली."

सामाजिक कार्य

- मुंबई काऊंसिल मध्ये निवडून आल्यानंतर जगन्नाथ शंकरशेट यांनी १८४६ रोजी म्युनिसिपल ॲक्ट पास केला. या कायदानुसार स्वतंत्र 'म्युनिसिपल कमीशन' नेमण्यात आले ज्याद्वारे मुंबईतील लोकांच्या आरोग्याची आणि सुखसोयीची व्यवस्था करण्यात आली. या म्युनिसिपल कमीशन चे सदस्य जगन्नाथ शंकरशेट होते.
- नाना शंकरशेट यांनी खालील संस्थांना सढळ हाताने मदत केली.
  - १) बॉंबे स्टीम नेव्हिगेशन कंपनीच्या स्थापनेत आर्थिक मदत
  - २) मुंबई-ठाणे रेल्वे सुरू करण्यात आर्थिक मदत
  - ३) रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेला रु. ५,०००
  - ४) व्हिक्टोरिया ॲन्ड अल्बर्ट वस्तुसंग्रहालयाला रु. ५,०००
  - ५) जगन्नाथ शंकरशेट स्कूलला रु. ३०,०००
  - ६) एल्फिन्स्टन शिक्षण निधीस रु. २५,००००
  - ७) राणीच्या बागेसाठी रु. २५,०००.

- १८३७ रोजी मुंबई मध्ये हिंदू मुस्लिम दंगे झाले, यात विठ्ठलाची मूर्ती फोडण्यात आली. हिंदूंनी मुस्लिमविरुद्ध कोर्टात फिर्याद दाखल केली परंतु हिंदूंच्या विरोधात केस गेली तेव्हा जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी गवर्नरची भेट घेऊन खटल्याची फेरतपासणी ची मागणी केली.
- चिंचपोकळी येथे गॅस कंपनी नानांच्या प्रयत्नामुळे सुरू झाली तसेच सोनपुर स्मशानभूमी चे शिवडी येथे होणारे स्थलांतर थांबविले.
- १८३५ रोजी त्यांना 'जस्टिस ऑफ पीस' या पदवीने सन्मानित करण्यात आले.

राजकीय कार्य

जनतेची दुःखे सरकारला दाखविण्यासाठी व सरकारच्या लोकहिताच्या योजनांना सहकार्य करण्याच्या हेतूने जगन्नाथ शंकरशेठ आणि दादाभाई नौरोजी यांनी सन १८५२ रोजी बॉम्बे असोसिएशन या राजकीय संघटनेची स्थापना केली.

● बॉम्बे असोसिएशन

अध्यक्ष : जगन्नाथ शंकरशेठ

उपाध्यक्ष : बमनजी होमरजी & खरसेटजी जमशेटजी

सचिव / सेक्रेटरी : भाऊ दाजी लाड

सदस्य : कावसजी जहांगीर, डेव्हिड ससुन, बापू जगन्नाथ जोशी, ब्राँझ फर्नांडिस

- बॉम्बे असोसिएशन (EIC) कंपनीच्या कारभाराविषयी तक्रारी अर्ज ब्रिटिश पार्लमेंट कडे पाठविला या अर्जाचा मसुदा भाऊ दाजी लाड यांनी केला होता. अर्जात कंपनीची राज्ययंत्रणा कमी अवजड, कमी गुंतागुंतीची, कमी पक्षपाती, कमी गुप्त असावी तसेच कंपनी ब्रिटिश पार्लमेंटला जबाबदार असावी याशिवाय हिन्दी लोकांना कायदेमंडळात प्रतिनिधित्व मिळावे अशी मागणी केली.
- हिन्दी लोकांना ग्रँड ज्यूरी मध्ये नेमावे म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. तसेच स्मॉल कॉज कोर्टात काम करण्यास वकिलांना परवानगी मिळवून दिली.
- १८६१ च्या कायदानुसार, जगन्नाथ शंकरशेठ हे मुंबई कायदेमंडळाचे सदस्य होणारे पहिले भारतीय आहे.
- जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी पुणे रेल्वे स्टेशन ला ३००० रुपयांचे घडयाळ दिले तर १५००० रुपये खर्च करून पर्वतीचा रस्ता बांधून दिला.
- १६ एप्रिल १८५३ रोजी मुंबई ठाणे धावलेल्या प्रथम प्रवासी रेल्वे मध्ये बसण्याचा सन्मान सर्वप्रथम जगन्नाथ शंकरशेठ यांना मिळाला.
- आचार्य अत्रे यांनी त्यांचा गौरव, "मुंबईचे अनभिक्त सम्राट" म्हणून केला.

About Educator Santosh Chavan

Assistant Professor
M.A. HISTORY | NET-SET
4+ Years of Teaching Experience in MPSC & UPSC
Associated with UPSC Academia Pune.

Referral Code : SANTOSHCHAVAN

WWW.UNACADEMY.COM

@r

महाराष्ट्रातील प्रमुख समाज सुधारक

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

बाळशास्त्री जांभेकर

जन्म : ६ जानेवारी १८१२, पोंबूर्ले

निधन : १८ मे १८४६, मुंबई

आधुनिक महाराष्ट्रातील पहिले समाज सुधारक, मराठी वृत्तपत्राचे जनक, प्राध्यापक म्हणून काम करणारे पहिले भारतीय म्हणून सन्मान मिळविणारे सुधारक म्हणजे बाळशास्त्री जांभेकर होय.

- ६ जानेवारी १८१२ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर तालुक्यातील पोंबूर्ले येथे त्यांचा जन्म झाला.
- बालपणी च मराठी आणि संस्कृत या भाषेचे ज्ञान ग्रहण केल्यानंतर वयाच्या १३ व्या वर्षी इंग्रजी चे अध्ययन करण्यासाठी मुंबईत आले.
- मुंबईत त्यांनी सदाशिव काशीनाथ ऊर्फ 'बापू छत्रे' आणि बापूशास्त्री शुक्ल यांच्याकडे इंग्रजी भाषेचे ज्ञान ग्रहण केले. याशिवाय गणित आणि विज्ञान या विषयांतही त्यांनी प्रावीण्य मिळविले.
- शिक्षणपूर्ण झाल्यानंतर 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'चे ते डेप्युटी सेक्रेटरी बनले.
- बाळशास्त्रींनी मराठी, संस्कृत, बंगाली, गुजराती, कानडी, तेलुगू, फारसी, फ्रेंच, लॅटिन व ग्रीक या भाषांवर ही आपले प्रभुत्व मिळविले. फ्रेंच भाषेत प्राविण्य मिळविल्या बद्दल फ्रान्सच्या राजाकडून त्यांचा सन्मान करण्यात आला.
- सरकारच्या वतीने अक्कलकोटच्या युवराजांचे शिक्षक म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. तेथेच त्यांनी कानडी भाषेचे ज्ञान अवगत केले.
- १८३४ रोजी एल्फिस्टन कॉलेज मध्ये असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. या पदावर काम करणारे ते पहिले भारतीय होते. तेथे ते बीजगणित हा विषय शिकवीत. भाऊ दाजी लाड, दादाभाई नौरोजी हे त्यांचे विद्यार्थी होते.
- पुढे सरकारने त्यांची नियुक्ती शिक्षकांचे अध्यापन वर्गाचे डायरेक्टर आणि मुंबई इलाख्यातील मराठी शाळांचे इन्स्पेक्टर म्हणून केली.
- जांभेकरांनी प्राचीन लिपींचा अभ्यास करून कोकणातील शिलालेख व ताम्रपट यांच्यावर शोधनिबंध लिहिले. मुद्रित स्वरूपातील ज्ञानेश्वरी लिहून त्यांनी सर्वप्रथम वाचकांच्या हाती दिली.

- जांभेकरांनी 'शून्यलब्धी' हे मराठी भाषेतील पुस्तक लिहिले.
- ६ जानेवारी १८३२ रोजी मराठी भाषेत 'दर्पण' हे मराठी भाषेतील पहिले साप्ताहिक भाऊ महाजन यांच्या सहकार्याने सुरू केले. दर्पण चा पहिला अंक ज्या दिवशी प्रसिद्ध झाला तो दिवस म्हणजेच ६ जानेवारी 'मराठी पत्रकारिता दिन' म्हणून साजरा केला जातो.
- या वर्तमानपत्राचा उद्देश 'स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि लोकांना त्या देशांची समृद्धी व येथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्र विचार करता यावा हा होत.
- दर्पण मधून जांभेकरांनी स्त्रीशिक्षण, पाश्चात्य ज्ञान, विधवा विवाह, शुद्धिकरण इत्यादि सुधारणांचा पुरस्कार केला.
- जनसामान्यांसाठी वृत्तपत्राची भाषा मराठी ठेवण्यात आली असली, तरी ब्रिटिश शासनापर्यंत आपला आवाज जावा या हेतूने, वृत्तपत्राचा एक स्तंभ इंग्लिश भाषेत असायचा वृत्तपत्राची किंमत १ रुपया होती.
- दर्पण या वृत्तपत्राचा शेवटचा अंक १८४० रोजी काढण्यात आला तेव्हा दर्पण बंद करून जांभेकरांनी १८४० रोजी 'दिग्दर्शन' हे मासिक सुरू केले. लोकांमध्ये विज्ञानाचा प्रचार करणे हा या वृत्तपत्राचा मुख्य उद्देश होता.
- भारतीय शिलालेख आणि ताम्रपटांचे संशोधन करून त्यांनी अनेक निबंध लिहिले त्यामुळे त्यांना आद्य इतिहासकार असेही म्हणतात.
- शेषाद्री प्रकरणात (नारायण आणि श्रीपाद) त्यांना सनातनी लोकांच्या टिकेला सामोरे जावे लागले. समाजाने त्यांना धर्म बहिष्कृत केले. परिणामी त्यांना प्रायश्चित्त करून घ्यावे लागले.
- शेषाद्री प्रकरणावरून जांभेकरांच्या लक्षात आले की, " सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा बुद्धीवादाने आणि तारतम्याने करावयास पाहिजे."
- सार्वजनिक ग्रंथालयांचे महत्त्व ओळखून 'बॉंबे नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' या ग्रंथालयाची स्थापना मुंबई येथे जांभेकरांनी केली. ' रॉयल एशियाटिक सोसायटी'च्या त्रैमासिकात शोधनिबंध लिहिणारे ते पहिले भारतीय होते.
- विविध समस्यांवर सकस चर्चा घडवण्यासाठी बाळशास्त्रींनी 'नेटिव्ह इंप्रुव्हमेंट सोसायटी'ची स्थापना केली.
- बाळशास्त्री जांभेकरांची ग्रंथसंपदा : बाल व्याकरण, नीतिकथा, सार संग्रह, हिंदुस्थानचा इतिहास, संध्येचे भाषांतर, इंग्लंडचा इतिहास, शून्यलब्धी, हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्याचा इतिहास, हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास

महाराष्ट्रातील प्रमुख समाज सुधारक

संतोष चव्हाण एम. ए. इतिहास, NET/SET

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर

जन्म : ९ मे १८१४ मुंबई

निधन : १७ ऑक्टोबर १८८२ मुंबई

मानव धर्म समाज, परमहंस मंडळी, प्रार्थना समाज यांसारख्या सामाजिक संघटनेचे संस्थापक सदस्य दादोबा यांना 'मराठी व्याकरणाचे पाणिनी' असेही म्हणतात. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर ह्यांचे घराणे ठाणे जिल्ह्यातील वसई तालुक्यातील तरखड ह्या गावातील असून त्यांचे आजोबा मुंबईत स्थायिक झाले होते.

दादोबांचा जन्म मुंबईत शेतवळी अर्थात खेतवाडी येथे ९ मे १८१४ रोजी झाला. त्यांचा वडिलांचे नाव पांडुरंग तसेच आईचे नाव यशोदाबाई होते.

- दादोबांचे प्राथमिक शिक्षण खाजगी शाळेत झाले. या काळातच त्यांनी आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने फारशी आणि संस्कृत या भाषांचे प्राथमिक ज्ञान संपादित केले.
- १८२५ मध्ये त्यांना मुंबईच्या हेंदशाळा आणि शाळापुस्तक मंडळी च्या (म्हणजेच दि बॉम्बे नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक सोसायटीच्या) शाळेत घालण्यात आले. पुढे या शाळेचे नाव एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट करण्यात आले.
- शिक्षण चालू असतानाच त्यांनी 'मराठी भाषेचे व्याकरण' हा ग्रंथ लिहिला.
- शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर १८४० रोजी सरकारने त्यांची नियुक्ती एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये 'असिस्टंट टीचर' म्हणून केली.
- काही काळ ते जावरा संस्थान च्या नावाबाबते ते शिक्षक होते.
- १८४६ रोजी बाळशास्त्री जांभेकरांचे निधन झाल्यानंतर त्यांच्या जागेवर ट्रेनिंग कॉलेज च्या डायरेक्टर पदी त्यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- १८५२ रोजी अहमदनगर येथे सरकारने त्यांना डेप्युटी कालेक्टर या पदावर नियुक्त केले, तेथे त्यांनी भिल्लांचा बंड यशस्वीपाने मोडला. त्याबद्दल सरकारने त्यांना 'रावबहादूर' या पदवीने सन्मानित केले.
- लंडली मर्फी याने लिहिलेल्या इंग्लिश व्याकरणाच्या धर्तीवर दादोबांनी मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिले. या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती १८३६ साली गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यात छापून महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ह्या नावाने स्वतः दादोबांनीच प्रकाशित केली.

- १८५० साली शिक्षण विभागाकरता या व्याकरणाची दुसरी आवृत्ती तयार करण्यात आली. **मेजर थॉमस कॅन्डी, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर** यांसारख्या शिक्षणविभागातील समकालीन विद्वानांकडून त्या आवृत्तीचे कसून परीक्षण करण्यात आले. ही आवृत्ती **अमेरिकन मिशन प्रेसच्या** छापखान्यात छापून प्रकाशित करण्यात आली.
- दादोबा पांडुरंग यांनी समविचारी लोकाना एकत्र करून मानवधर्म सभा, परमहंस सभा, बॉम्बे असोशिएशन, सरकारी पुस्तक समिती, ज्ञानप्रसारक सभा यांसारख्या विविध सामाजिक व धार्मिक संघटना स्थापन केल्या व यात सक्रिय सहभाग घेतला.
- दादोबा पांडुरंग यांनी जांभेकराच्या मदतीने श्रीपाद शेषाद्रीला शुद्ध करून हिंदू धर्मात परत घेतले.
- “ज्यावेळी प्रजेवर अन्याय होतो त्यावेळी जनतेने शासनकर्त्याशी लढा देणे योग्यच असते. राज्य हे जनकल्याणासाठी असते. शासनकर्ता जर जनतेला पीडा देवू लागला, दरिद्री बनवू लागला तर लढा देणे हे योग्यच आहे.” दादोबा पांडुरंग यांनी हा विचार मांडून मानवधर्म सभा द्वारे त्यांनी सूरत येथे मीठावरील कराच्या विरुद्ध १८४४ रोजी जनआंदोलन केले.
- **दादोबा पांडुरंग यांची ग्रंथसंपदा** : मराठी भाषेचे व्याकरण, मराठी नाकाशाचे पुस्तक, विद्येच्या लाभाविषयी, विधवाश्रुमार्जन, यशोदा पांडुरंगी, मराठी लघु व्याकरण, पारमहंसिक ब्राह्मधर्म, आत्मचरित्र, शिशुबोध. **यमुना पर्यटन या बाबा पद्मजी यांच्या कादंबरीला दादोबांने यांचा पुनर्विवाह विषयक संस्कृत लेख जोडला.**

मानव धर्म समाज

गुजरात प्रांतातील सुरत येथे सरकारी नोकरीत असताना दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, दुर्गाराम मंचाराम मेहता, दिनमणी शंकर दलपतराय यांनी १८४४ रोजी या सामाजिक संघटणेची स्थापना केली.

सभेचे अध्यक्ष : दादोबा पांडुरंग

शिकवण / तत्वज्ञान

- ईश्वर एक आहे.
- परमेश्वराची भक्ति करावी हाच धर्म आहे.
- मनुष्यमात्रांचा धर्म एक आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीस विचार स्वातंत्र्य आहे.
- सर्वांनी विवेक आणि सदाचाराने वागावे.
- सर्वांची जात एक आहे.

या संघटनेने मूर्तिपूजेस विरोध केला. जातिभेद व जाती संस्थेला विरोध केला. हिंदू धर्माला शुद्ध स्वरूप आणण्यासाठी प्रयत्न केले. दादोबा पांडुरंग यांनी सभेच्या प्रचारासाठी 'धर्मविवेचन' हा ग्रंथ लिहिला. या संघटनेने १८४४ रोजी सूरत येथे मीठावरील कर सरकारने वाढविल्याने ते कमी करण्यासाठी सरकार विरुद्ध भारतातील पहिले जनआंदोलन उभारले.

दादोबा नोकरीनिमित्त मुंबई ला आल्याने व या सभेला निरपेक्ष भावनेने झटणारे लोक लाभले नसल्याने मानव धर्म सभा पुढील काळात संपुष्टात आली.

परमहंस मंडळी

सन १८४९ रोजी दादोबा पांडुरंग यांनी रामचंद्र बाळकृष्ण जयकर, भिकोबा चव्हाण, सरखाराम लक्ष्मण चव्हाण यांच्या सहकार्याने मुंबई येथे परमहंस सभेची स्थापना केली. या सभेची तत्वे मानव धर्म सभेप्रमाणेच होती. मंडळीने जातिभेद निर्मूलन, मूर्तिपूजेस विरोध, सर्व जाती व धर्म यांचे एकीकरण करणे या उद्देश समोर ठेवला. महाराष्ट्रातील ही पहिली सामाजिक संघटना मानली जाती.

संघटनेचे पहिले अध्यक्ष : रामचंद्र बाळकृष्ण जयकर

सदस्य : आत्माराम पांडुरंग, भाऊ महाजन, बाबा पद्मजी, लक्ष्मण शास्त्री हळबे, बाळ भास्कर शिंत्रे, मदन श्रीकृष्ण इत्यादी

१८५३ रोजी रामकृष्ण भांडारकर यांनाही पावाचा तुकडा खावयास देऊन संघटनेची दीक्षा दिली.

परमहंस मंडळीत प्रवेश घेताना ओंजळीतुन पाणी खाली सोडून इतरांनी पिऊन उष्टे केलेले दूध प्यावे लागत असे.

शिकवण / तत्वज्ञान

- जातिभेदास विरोध करणे, मूर्तिपूजेस विरोध करणे, एकेश्वरवादाचा स्वीकार करणे या सारख्या तत्वांचा स्वीकार या संघटनेने केला.
- या सभेचे कामकाज अत्यंत गुप्तपणे चालत असे. सभेतील सर्व लोक प्रार्थना झाल्यानंतर अस्पृश्यांने तयार केलेले भोजन सेवन करीत.
- ख्रिस्ती माणसाने बनविलेले पाव खाल्याशिवाय, मुसलमान माणसाने आणलेले पाणी प्याल्याशिवाय तसेच 'मी जातिभेद मानणार नाही' अशी प्रतीज्ञा घेतल्याशिवाय या सभेचे सदस्यत्व मिळत नसे.

- या सभेच्या मार्गदर्शनासाठी दादोबा पांडुरंग यांनी 'परमहंसिक बाह्यधर्म' हा काव्यग्रंथ लिहिला. यात सभेतील तत्वज्ञानाची माहिती मिळते. या काव्य ग्रंथात जातिभेद मानू नये, बंधुभावाने वागावे, मूर्तीपूजा करू नये. एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करावा असा उपदेश केला.
- दादोबा पांडुरंग यांनी एक जगद्गामी आर्य या टोपण नावाने लिहिलेले 'धर्मविवेचन' नावाचे हस्तलिखित सभासदांना वाचावयास दिले जात.
- कोणताही धर्म ईश्वरनिर्मित नाही तसेच कोणतेही शास्त्र ईश्वरप्रणीत नाही असे प्रतिपादन या हस्तलिखितात केले होते.
- दादोबा पांडुरंग संस्थापक असतानाही ते सभेच्या बैठकीस उपस्थित राहत नसत तसेच भाऊ महाजन या मंडळीची तरफदारी करत असले तरी परमहंस मंडळीच्या बैठकीला हजार राहत नसे.
- या सभेचे लोक विचाराने परिपक्व असले तरी सामाजिक रोषाला तोंड देण्याइतपत धैर्य त्यांच्या कडे नव्हते.
- १८६० रोजी या सभेतील सदस्यांची सभासदांच्या नावांची यादी चोरीला गेली. तेव्हा सामाजिक बहिष्काराच्या भितीने अनेक सदस्यांनी आपण या संघटनेत नव्हतो असे सांगून संघटनेतून अंग काढून घेतले. परिणामी १८६० च्या दशकात सभा बंद पडली.
- सभेचे कार्य पुरेसे मूलगामी नाही असे वाटून बाबा पद्मजी, नारायण रघुनाथ, भाऊ दाजी लाड, मोहम्मद कासम यांनी परमहंस मंडळी सोडून दिली.
- बाबा पद्मजी यांनी १८५७ रोजी 'यमुना पर्यटन' ही मराठीतील पहिली कादंबरी लिहिली. कादंबरीद्वारा हिंदू विधवा स्त्रियांची स्थिती व पुनर्विवाहाचे महत्व लोकांपुढे मांडले. (दादोबा पांडुरंग यांनी बाबा पद्मजींच्या या कादंबरीला पुनर्विवाह विषयक लेख जोडला आहे)
- संघटनेत असताना बाबा पद्मजी यांनी सत्यदीपिका हे नियतकालिक चालविले.

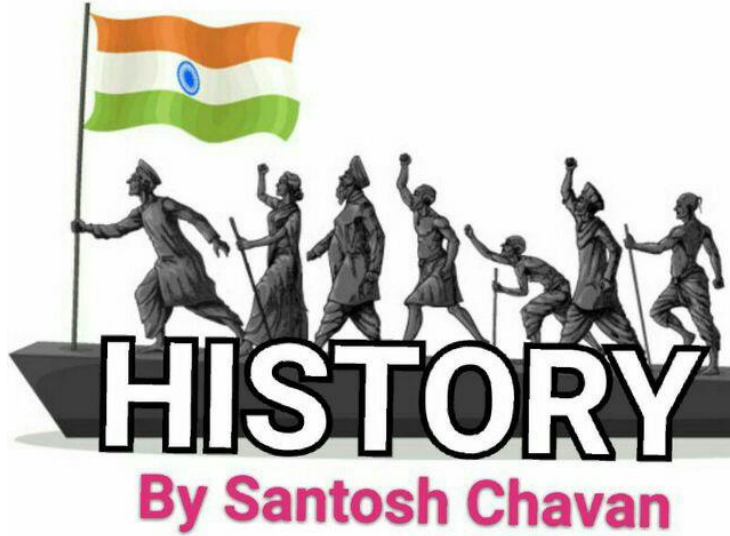
ज्ञानप्रसारक सभा

परमहंस मंडळीचे दादोबा पांडुरंग यांनी १८४८ रोजी मुंबईत ज्ञानप्रसारक सभा स्थापन केली.

उद्देश : ज्ञानप्रसाराला उत्तेजन देणे, ग्रंथालये निर्माण करणे, चर्चा वाद परिसंवाद घडवून आणणे.

- ज्ञानप्रसारक सभेची एक शाखा गुजरातला होती या शाखेचे अध्यक्ष दादाभाई नौरोजी होते. भाऊ दाजी लाड व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी या सभेत सक्रिय सहभाग घेतला.

- १८४५ रोजी 'दी स्टूडेंट्स लीटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' ची स्थापना मुंबई मध्ये करण्यात आली. दादाभाई नौरोजी, भाऊ दाजी लाड, सोराबजी शेषूजी, नरोजी फर्दुनजी हे या संघटनेच्या संस्थापकांपैकी होते.
- **उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा** : स्टूडेंट लिटररी सोसायटीची मराठी शाखा दादोबा पांडुरंग यांच्या अध्यक्षतेखाली 'उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभा' या नावाने १९४९ रोजी स्थापन करण्यात आली. तिचा मुख्य उद्देश : शास्त्रीय व व्यावहारिक विषय स्वभाषेमध्ये शुद्धरीतीने लिहिता यावे व स्वदेशात उपयुक्त ज्ञानप्रसार व्हावा.
- ही सभा दर पंधरा दिवसांनी मुंबई च्या एल्फिस्टंट कॉलेज मध्ये भरत. यात कोणीतरी एक सदस्य शास्त्रीय विषयावर व्याख्यान देत त्यानंतर त्यावर वादविवाद केला जात.
- या संघटनेचे क्रियाशील सदस्य **गोविंद नारायण मांडगावकर** यांची नियुक्ती मराठी पाठ्यपुस्तके तयार करण्यासाठी सरकार ने केलेल्या समितीत शिक्षणतज्ञ म्हणून करण्यात आली. यासमितीने पहिल्यांदा मराठी शाळेचा अभ्यासक्रम तयार करून त्यावर आधारित पाठ्यपुस्तके तयार केली

गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी

जन्म : १८ फेब्रुवारी १८२३, पुणे

निधन : ९ ऑक्टोबर १८९२

लोकहितवादी म्हणून प्रसिद्ध असलेले गोपाळ हरी देशमुख महाराष्ट्रातील अग्रणी सुधारक म्हणून ओळखले जाते. भाऊ महाजन उर्फ गोविंद विठ्ठल कुंटे यांच्या 'प्रभाकर' या वृत्तपत्रातून त्यांनी 'लोकहितवादी' या नावाने समाजसुधारणा विषयक शतपत्रे (एकूण संख्या १०८) लिहिली.

मुळात संख्येने १०० असलेल्या या निबंधांत त्यांनी 'संस्कृतविद्या', 'पुनर्विवाह', 'पंडितांची योग्यता', 'खरा धर्म करण्याची आवश्यकता', 'पुनर्विवाह' या पाच आणि अधिक तीन अशा आठ निबंधांची भर घातली.

त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा आणि जातीयतेवर कठोर टीका केली. उच्चवर्णीय लोकांनी काळ ओळखून आपल्यात बदल केला पाहिजे असे आवर्जून सांगितले.

लोकहितवादींनी बालविवाह, हुंडा, बहुपत्नीत्वाची पद्धती, अशा अनिष्ट प्रथांवर टीका केली. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार मिळाले पाहिजेत. त्यांना शिक्षण व विवाह याबाबत स्वातंत्र्य असावे विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार असावा, असे विचार त्यांनी स्पष्टपणे मांडले होते.

- गोपाळ हरी देशमुख यांचे मुळ आडनाव सिद्धेय होते. त्यांचे वडील पेशव्यांचे सेनापती बापू गोखले यांचे फडणीस म्हणून काम करीत होते.
- राज्याची सेवा केल्याबद्दल त्यांना तीन गावाची देशमुखी मिळाली त्यामुळे ते देशमुख या नावाने ओळखू लागले.
- लहानपणीच वयाच्या १३ व्या वर्षी त्यांना पितृशोक झाला. वडिलांच्या मृत्युनंतर त्यांची जहागिरी जप्त झाली. गोपालरावांचे थोरले बंधू चिमणराव यांच्या प्रयत्नामुळे मात्र आईला पेंशन मिळू शकली.
- गोपाळराव लहानपणापासून कुशाग्र बुद्धीचे होते, इतिहास हा त्यांचा आवडीचा विषय होता. इतिहास या विषयावर त्यांनी सुमारे दहा पुस्तके लिहिली.
- शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर वयाच्या २१ व्या वर्षी सन १८४४ रोजी ७७ रूपयाच्या पगारावर त्यांनी न्यायालयात भाषांतरकार (translator) म्हणून कार्य केले.
- १८४६ रोजी ते मुन्सिफ ची परीक्षा पास झाले, १८५२ रोजी त्यांची नियुक्ती फर्स्ट क्लास मुन्सिफ या पदावर करण्यात आली. १८५६ रोजी इनाम कमीशनवर त्यांना 'असिस्टंट कमीशनर' व पुढे 'कमीशनर' म्हणून नियुक्त करण्यात आले.

- १८६२ रोजी अहमदाबाद येथे त्यांनी **असिस्टंट जज** व त्यानंतर अहमदनगरला **जज (न्यायाधीश)** म्हणून कार्य केले.
- गुजरातमधील वास्तव्यात त्यांनी विविध उपक्रम कार्यान्वित केले. येथील **‘प्रेमाभाई इन्स्टिट्यूट’** तर्फे ते दरवर्षी व्याख्यानमाला घेत आणि स्वतःही अनेक विषयांवर भाषणे देत.
- गुजरातमध्ये त्यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली, तसेच गुजराती पुनर्विवाह मंडळ स्थापन केले.
- सरकारी नोकरीत असतानाच, राज्याची मनोभावे सेवा केल्याबद्दल सरकारने त्यांना **‘जस्टीस ऑफ पीस’** व **‘रावबहादूर’** या पदव्या देवून त्यांचा यथोचित सन्मान केला.
- १८८० रोजी **मुंबई विधीमंडळाचे ते सदस्य** बनले तर रतलाम संस्थानाचे काही काळ त्यांनी दिवाण म्हणूनही कार्य केले.

श्रमातून संपत्ती निर्माण होते या सूत्रातून गोपाळराव देशमुखांना दारिद्र्य निर्मूलनासाठी काय करायला पाहिजे ? याची दिशा समजली. हिंदुस्थानात ज्ञानाबरोबरच तंत्रज्ञान व विविध प्रकारचे उद्योगधंदे वाढावेत अशी त्यांची तळमळ होती.

स्वदेशात शिक्षणाचा विकास होवून स्वभाषेत नव नवे ज्ञान प्रसारित झाल्याशिवाय हिंदुस्थानला जगातील इतर प्रगत राष्ट्रांच्या बरोबरीचे स्थान मिळणार नाही, असे त्यांचे ठाम मत होते.

साहित्याच्या क्षेत्रातील कार्य

- लोकहितवादी जसे समाजसुधारक होते तसे ते उच्च दर्जाचे साहित्यिक सुद्धा होते. त्यांच्या लिखाणाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांनी लेखनाच्या स्पष्टीकरणसाठी प्रस्तावना, तळटीपा आणि परिशिष्टे जोडली आहे.
- रेव्हंड जी.आर. ग्लीन यांच्या **‘हिस्टरी ऑफ द ब्रिटिश एम्पायर इन इंडिया’** या पुस्तकाच्या आधारे लोकहितवाद्यांनी १८४२ रोजी **‘हिंदुस्थानचा इतिहास’** हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे प्रकाशन १८७८ रोजी झाले.
- सन १८४८ पासून त्यांनी भाऊ महाजन यांच्या **‘प्रभाकर’** या साप्ताहिकात लोकहितवादी या टोपण नावाने लेखनास सुरुवात केली. समाजाला उद्देशून त्यांनी प्रभाकर मधून जी पत्रे लिहिली ती **‘शतपत्रे’** म्हणून प्रसिद्धीस पावली.
- त्यांचा पहिला लेख १२ मार्च १८४८ रोजी प्रसिद्ध झाला. लेखाचा विषय होता, **‘इंग्लिश लोकांच्या व्यक्तिमात्राच्या गैरसमजुती’**

- याशिवाय, लोकहितवादींनी 'एक ब्राह्मण' या नावानेही लिखाण केले आहे. सुमारे ३६ ग्रंथ आपल्या जीवनकार्यात लोकहितवाद्यांनी लिहिली.
- लोकहितवाद्यांनी समाजाच्या अत्यंत जिन्हाळ्याच्या विषयावर मराठी भाषेत सुबोध व परिणामकारक चर्चा केली आहे. शतपत्रातून लोभ, भ्रम, अंधश्रद्धा यावर कठोर टीका केली आहे.
- लोकहितवाद्यांनी परिश्रम पूर्वक इंग्रजीचे अध्ययन केले. त्यांनी मराठी व गुजराती भाषेत लिखाण केले व अनेक इंग्रजी ग्रंथांचा मराठीत अनुवाद केला. 'मातृभाषेतून शिक्षण' या तत्वाचा त्यांनी प्रचार केला.
- साहेबांची मर्जी सांभाळण्यापेक्षा लाखो अडाणी बांधवांना ज्ञानदान करावे यासाठी त्यांनी लिखाण केले.

लोकहितवाद्यांची ग्रंथसंपदा

इतिहासविषयावरील ग्रंथ

- १) हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास १८५१
- २) पाणिपतची लढाई (काशिराज पंडित यांच्या मूळ फारसी ग्रंथाच्या इंग्रजी भाषांतरावरून, १८७७)
- ३) ऐतिहासिक गोष्टी भाग १ (१८७७)
- ४) ऐतिहासिक गोष्टी भाग २ (१८७८)
- ५) ऐतिहासिक गोष्टी भाग ३ (१८८०)
- ६) हिंदुस्थानचा इतिहास - पूर्वार्ध (१८७८)
- ७) गुजरात देशाचा इतिहास (१८८१)
- ८) लंकेचा इतिहास (१८८८)
- ९) सुराष्ट्र देशाचा ससाक्ष इतिहास (गुजरातीवरून अनुवादित, १८९१)
- १०) उदयपूर चा इतिहास (कर्नल टॉडच्या 'अॅनल्स ऑफ राजस्थान' चे भाषांतर)

- १) पृथ्वीराज चव्हाण यांचे चरित्र (चांद बारदाई यांच्या 'पृथ्वीराज रासो' नावाच्या इ.स.११९१मध्ये मूळ प्राकृत भाषेत लिहिल्या गेलेल्या काव्यावर आधारित, १८८३)
- २) पंडित स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे चरित्र (१८८३)

धार्मिक-नैतिक विषयावरील ग्रंथ

- १) खोटी साक्ष आणि खोटी शपथ यांचा निषेध (१८५९)
- २) गीतातत्त्व (१८७८)
- ३) सुभाषित अथवा सुबोध वचने (संस्कृत ग्रंथांतील सुभाषितांचे भाषांतर, १८७८)
- ४) स्वाध्याय
- ५) प्राचीन आर्यविद्यांचा क्रम, विचार आणि परीक्षण (१८८०)
- ६) आश्वलायन गृह्यसूत्र (अनुवाद, १८८०)
- ७) आगमप्रकाश (गुजराती, १८८४). या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर पुढे रघुनाथजी यांनी केले.

राज्यशास्त्र-अर्थशास्त्र

- लक्ष्मीज्ञान (क्लिफ्टच्या पॉलिटिकल इकॉनॉमी या पुस्तकाचे मराठी रूपांतर, १८४९)
- हिंदुस्थानात दरिद्रता येण्याची कारणे आणि त्याचा परिहार, व व्यापाराविषयी विचार (दादाभाई नौरोजी यांच्या 'पॉव्हर्टी इन इंडिया' या निबंधाच्या आधारे, १८७६)
- स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था (१८८३)
- ग्रामरचना त्यातील व्यवस्था आणि त्यांची हल्लीची स्थिती (१८८३)
- स्वदेशी राज्ये व संस्थाने (१८८३)

समाजचिंतनविषयक ग्रंथ

- जातिभेद (१८८७)
- भिक्षुक (मुंबई आर्यसमाजात दिलेले व्याख्यान, १८७७)
- प्राचीन आर्यविद्या व रीती (१८७७)
- कलियुग (मुंबई आर्यसमाजात दिलेले व्याख्यान, १८७७)
- निबंधसंग्रह (शतपत्रे आणि इतर निबंध, १८६६)
- विद्यालहरी (?)
- होळीविषयी उपदेश (१८४७)
- महाराष्ट्र देशातील कामगार लोकांशी संभाषण (१८४८)
- सरकारचे चाकर आणि सुखवस्तू हिंदुस्थानातील साहेब लोकांशी संभाषण (१८५०)
- यंत्रज्ञान "इन्ट्रॉडक्शन टु फिजिकल सायन्सेस" ह्या पुस्तकाचा अनुवाद, १८५०)
- पदनामा (फार्सी पुस्तकाचा अनुवाद, १८५०)

- पुष्पयन(शेख सादीच्या 'गिलिस्तों'तील आठव्या अध्यायाचा अनुवाद, १८५१)
- शब्दालंकार (१८५१)

लोकहितवाद्यांनी एकूण दोन मासिक सुरु केली त्यापैकी एक 'लोकहितवादी' हे २० पानांचे तर दुसरे 'हितेच्छु' नावाचे गुजराती आणि इंग्रजी भाषेतील.

- मुंबई प्रांताचे तेव्हाचे गव्हर्नर हेनरी ब्राऊन यांच्या पुढाकाराने लोकहितवाद्यांनी १८४८ साली पुण्यात 'पूना नेटिव जनरल लायब्ररी' सुरु केली हे ग्रंथालय पुढे 'पुणे नगरवाचन मंदिर' म्हणून प्रसिद्ध झाले.

सामाजिक विचार

- जातिसंस्था ही समाज उन्नतीच्या मार्गातील प्रमुख अडसर आहे या वर त्यांचा विश्वास होता. म्हणून त्यांनी जातिसंस्थेवर कठोर टीका केली.
- शब्दप्रामाण्यापेक्षा बुद्धीप्रामाण्य देशवासीयांनी स्वीकारावे यावर त्यांनी विशेष भर दिला.
- इंग्रजांमधे शिस्त, चिकाटी, उद्योगप्रियता, शौर्य, देशाभिमान आढळतो याउलट आम्ही आळशी, भित्रे आणि स्वार्थी आहोत. सामाजिकदृष्ट्या इंग्रज स्त्रीदक्षिण्यवादी, सामाजिक विषमता न मानणारे तर आम्ही स्त्रीदक्षिण्य पायदळी तुडविणारे, जातीयता मानणारे आपपराभवाने विघाटित झालेलो आहोत यांसारखे विचार त्यांनी मांडले.
- लोकहितवाद्यांनी बहुपत्नीत्व, हुंडा, बालविवाह यावर टीका केली तसेच स्त्रीशिक्षणावर भर देवून समाजात उद्योगवादीसाठी एकत्र कुटुंबपद्धती आवश्यक आहे याचा पुरस्कार केला.

शैक्षणिक विचार

- हिन्दी लोकांना माणसे म्हणून जगवायचे असेल आणि सुधारणावादी राष्ट्रांच्या मागे जर जावयाचे असेल तर त्यांच्या जीवनपद्धती व शिक्षण यांचा स्वीकार भारतीय लोकांनी करणे आवश्यक आहे.
- ज्ञानाच्या प्रसारासाठी मराठी शाळेत इंग्रजी शिक्षक नेमावेत, नॉर्मल स्कूल सुरु कराव्यात, वृत्तपत्रांचा प्रसार व्हावा, जगप्रवास करावा, वाचनालये काढवित अशा अनेक सूचना त्यांनी केल्या.

राजकीय विचार

“आपण सर्व एकत्र होवून विलेतेत एक शिष्टमंडळ पाठवावे आणि आपल्या देशात पार्लमेंट मागवून घ्यावी” अशी सूचना त्यांनी केली. आपणास कोणत्याही एका व्यक्तीचे किंवा वर्गाचे राज्य नको तर सर्व थरातील लोकांचे लोकसत्ताक राज्य हवे आहे अशी त्यांची अपेक्षा होती.

- १८४९ रोजी लोकहितवाद्यांनी स्वदेशी वस्तूंचा स्वीकार आणि इंग्रजी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्याची सूचना स्वकीयांकडे केली.
- परदेशी लोकानी भारतीयांचे कसे आर्थिक शोषण केले आहे हे लोकहितवाद्यांनी दाखवून दिले. याशिवाय **शोषणाचे उगमस्थान मानवी श्रम** आहे हे सांगण्यास ते विसरले नाही.
- राजा सर्वसत्ताधीश झाला तरी खंजिन्यातील पैसा उडविण्याचा त्यास अधिकार नाही कारण तिजोरीतील पैसा राजाचा नसून तो प्रजेचा आहे हे विचार त्यांनी मांडले.

इंग्लंडकडे जाणाऱ्या भारतीय संपत्तीचे वर्णन दादाभाई नौरोजी आर्थिक निस्सारण अशा शब्दात करतात तर लोकहितवादी याचे वर्णन ‘**लक्ष्मी विलेतेस चालली**’ उपमा देवून करतात

About Educator Santosh Chavan

Assistant Professor
M.A. HISTORY | NET-SET
4+ Years of Teaching Experience in MPSC & UPSC
Associated with UPSC Academia Pune.

Referral Code : **SANTOSHCHAVAN**

WWW.UNACADEMY.COM

भाऊ दाजी लाड

जन्म : १८२४

निधन : ३१ मे १८७४

रामचंद्र विठ्ठल उर्फ भाऊ दाजी लाड हे मूळचे गोव्यातील पेडणे तालुक्यातील पार्से या गावचे रहिवासी. त्यांचा जन्म त्यांच्या आजोळी मांजरी येथे १८२४ रोजी झाला. त्यांचे घराणे वत्सगोत्री सारस्वत ब्राह्मण होते. त्यांचे वडील उद्योगानिमित्त मुंबई येथे स्थायिक झाले. त्यामुळे मुंबई हीच भाऊ दाजी यांची कर्मभूमी बनली. शालांत परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांनी एल्फिन्स्टंट कॉलेज मध्ये प्रवेश घेतला अनेक शिष्यवृत्ती मिळवून त्यांनी पदवी चे शिक्षण पूर्ण केले.

पदवी संपादनानंतर त्यांनी एल्फिन्स्टंट कॉलेज मध्ये शिक्षक म्हणून काही काळ काम केले. १८४३ रोजी भाऊंचा विवाह पर्वतीबाई सोबत झाला. त्यांना 'विठ्ठल' आणि 'द्वारकानाथ' ही दोन मुले जन्मास आली.

- १८४५ रोजी मुंबई येथे जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या द्वारा 'ग्रँट मेडिकल कॉलेज' सुरू झाले होते. भाऊंनी नोकरी सोडून या मेडिकल कॉलेज मध्ये प्रवेश घेतला.
- १८५१ रोजी भाऊंनी वैद्यकीय क्षेत्रातील पदवी संपादित केली व तेथेच त्यांनी 'असिस्टंट सर्जन' म्हणून काही दिवस काम केले. त्यानंतर नोकरीचा राजीनामा देवून त्यांनी स्वतंत्रपणे वैद्यकीय व्यवसाय सुरू केला.
- समाजातील गोरगरीब लोकांना मोफत उपचार घेता यावेत यासाठी त्यांनी मुंबईत एक धर्मादायी दवाखाना सुरू केला.
- त्यांनी पारंपरिक औषधापेक्षा संशोधनावर विशेष भर दिला. त्यांनी कुष्ठरोगावर 'खष्ट' (कवटी) नावाच्या वनस्पतीच्या बियांपासून तयार केलेले एक देशी औषध शोधून काढले.
- याशिवाय भाऊ दाजी लाड यांनी देवीच्या रोगावरील लस लोकप्रिय बनविण्यासाठी खूप मेहनत घेतली.
- वैद्यकीय क्षेत्रातील त्यांच्या भरीव कामगिरीमुळे त्यांना 'धन्वंतरी' म्हणून संबोधले जाते.
- मुंबईतील कापडगिरणीतील बेरोजगारांना काम मिळवून देण्याच्या उद्देश्याने त्यांनी आपल्या व्यापारी मित्रांच्या सहकार्याने कापसाच्या दलालीचा व्यवसाय सुरू केला. १८५४ मध्ये ते 'वेस्टर्न इंडियन कॅनल अँड इरिगेशन' या कंपनीचे संचालक झाले.
- अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध समाप्त झाल्यामुळे भारताकडून कापसाची मागणी कमी होवू लागली परिणामी कापड व्यवसायात भाऊंना मोठा तोटा सहन करावा लागला. कर्जाची परतफेड करण्यासाठी त्यांनी आपले घर व ग्रंथालय विकले व त्यांचा दवाखाना ही बंद पडला.

शैक्षणिक कार्य

अज्ञानी देशबांधवांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार व्हावा आणि त्यातून समाजजागृती व्हावी यासाठी मुंबईतील एल्फिस्टंट कॉलेज च्या विद्यार्थ्यांनी 'ज्ञान प्रसारक सभा' स्थापन केली होती. यात भाऊ दाजी लाड यांनी सक्रिय सहभाग घेतला.

- जुन्या रूढी परंपरा नाकारून भाऊ दाजी लाड यांनी स्त्रीशिक्षणास विशेष प्रोत्साहन दिले.
- स्त्रियांना शिक्षण देणाऱ्या स्टुडंट्स लिटरी अँड सायंटिफिक सोसायटी या संस्थेचे ते पहिले भारतीय अध्यक्ष होते (१८६३-७३) या संस्थेतर्फे मुलींच्या तीन शाळा चालविल्या जात.
- मुंबईतील लोहार चाळीतील कन्याशाळेला ते दरमहा आर्थिक साहाय्य देत. याच शाळेला पुढे 'भाऊ दाजी गर्ल्स स्कूल' हे नाव देण्यात आले. याशिवाय विधवा पुनर्विवाह चळवळीस त्यांनी जाहीर पाठिंबा दिला.
- त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न केले तसेच 'व्हिक्टोरिया बाग' आणि 'व्हीक्टोरिया म्युझियम' ची स्थापना करण्यात पुढाकार घेतला. तसेच अनेक ग्रंथालय उभारण्यात पुढाकार घेतला.
- भाऊंनी कच्छ, काठेवाड या गुजरातच्या विभागातील बालकन्या हत्येच्या प्रथेवर इंग्रजी व गुजराती अशा दोन्ही भाषांत एक निबंध लिहिला. निबंधस्पर्धेत त्यांना ६०० रूपयांचे पारितोषिक मिळाले होते. याबाबतची माहिती डॉ. जॉन विल्सन यांनी आपल्या ग्रंथात दिली आहे.

सामाजिक कार्ये

- जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन करावे आणि अंधश्रद्धेला फाटा द्यावा, या मताचे भाऊ होते. त्यांचे सार्वजनिक कार्य लक्षात घेऊन १८६४ ते १८६९ याकाळात सरकारने त्यांची 'शेरीफ' पदावर नियुक्ती केली.
- लग्नमुंज सारख्या समारंभात कलावंतांचा नाच करण्याची प्रथा समाजात होती, याप्रथेविरुद्ध त्यांनी कठोर टीका केली. त्यांनी आपल्या मुलाच्या मुंजीमध्ये ही प्रथा बंद केली.
- भाऊंनी विधवापुनर्विवाहास पाठिंबा दिला. देवकुवर नावाच्या विधवेने केलेल्या पुनर्विवाहास भाऊ स्वतः जातीने उपस्थित होते.
- धर्मशास्त्राप्रमाणे समुद्र पर्यटनास बंदी होती. भाऊंनी याचा निषेध करून भारतीय लोकांनी परदेशात जावून उच्च शिक्षण घ्यावे यासाठी प्रयत्न केले.

- 'स्वकीयांचे दोष' या शीर्षकाखाली भाऊ दाजी लाड यांनी भाऊ महाजन यांच्या प्रभाकर मधून लिखाण केले.

राजकीय कार्ये

भारतीय लोकांच्या तक्रारी सरकारकडे मांडता याव्यात यासाठी प्रभावी संघटनाची नितांत आवश्यकता आहे हे त्यांनी ओळखले. जनतेच्या समस्या मांडण्यासाठी, त्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी व सरकारचा कारभार सुरळीत चालावा यासाठी मुंबई मध्ये जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या मदतीने २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी त्यांनी 'बॉम्बे असोशिएशन' या संघटनेची स्थापना केली.

- बॉम्बे असोशिएशन या संघटनेचे पहिले चिटणीस म्हणून भाऊ दाजी लाड यांनी कार्ये पहिले.
- या संस्थेमार्फत ब्रिटिश पार्लमेंटला पाठविलेल्या एका अर्जात कंपनी सरकार करीत असलेला गैरकारभार, त्यामुळे जनतेचे होणारे हाल इत्यादींचे स्पष्ट वर्णन त्यांनी केले तसेच ईस्ट इंडिया कंपनी च्या कारभारात भारतीय लोकांना सहभागी करून घ्यावे अश्याप्रकारचा अर्ज भाऊ दाजी लाड यांनी कंपनी सरकार ला केला.
- दादाभाई नौरोजी यांनी सन १८६६ रोजी लंडन येथे 'ईस्ट इंडिया असोशिएशन' या संस्थेची स्थापना केली या संस्थेचा उद्देश 'भारतीय राज्यकारभारविषयक पुस्तके छापून त्याबाबतची खरी माहिती ब्रिटिश जनतेस करून देणे' हा होता.
- या संस्थेचा उद्देश भाऊ दाजी लाड यांना पटल्यामुळे त्यांनी या संघटनेस सर्वतोपरी सहकार्य केले.
- ईस्ट इंडिया असोशिएशन ची एक शाखा मुंबईत सुरू करण्यात आली. मुंबईच्या या शाखेच्या अध्यक्ष पदी भाऊ दाजी लाड यांची नियुक्त करण्यात आली होती.
- सन १८५९ रोजी इंग्रजांनी व्यापार व व्यवसाय यावर कर बसविण्यासाठी लायसेन्स बिल तयार केले, यामुळे व्यापार व व्यवसाय यावर विपरीत परिणाम होणार होता. भाऊंनी या बिलाच्या निषेधाची सभा मुंबईत भरविली होती.
- मुंबईतील या सभेस मार्गदर्शन करताना भाऊ म्हणाले, "माझ्या देशात सुधारणा आणि ज्ञान यांची वृद्धी होवून आम्ही लोक जर आपली राज्यव्यवस्था चालविण्यास योग्य झालो तर इंग्लंड देश ती गोष्ट कबूल करून उदारपणे आपणास साम्राज्याच्या ओझ्यातून मुक्त करील काय ?"
- भाऊ दाजी मुंबईच्या 'एशियाटीक सोसायटी' चे सदस्य होते. पुढे ते या सोसायटी चे उपाध्यक्ष बनले. त्यांनी विविध परिषदांमध्ये ऐतिहासिक विषयांवर शोधनिबंध सदर केले.

भाऊ दाजी यांनी इतिहास संशोधनानिमित्त संपूर्ण भारताचा दौरा केला. यात त्यांनी अनेक शिलालेखाचे ठसे, हस्तलिखिते, चित्रे इत्यादींचा संग्रह केला. गिरणार पर्वतावरील रुद्रदमन चा शिलालेख, गुप्त राजवंशाचे शिलालेख इत्यादींचे वाचन केले. इंग्रज संशोधकांनी केलेल्या चुका भाऊंनी दुरुस्त केल्या. उदा. जेप्स प्रिन्सेप च्या मते रुद्रदमन हा चेष्टणचा मुलगा होता तर भाऊ दाजी लाड यांनी तो चेष्टणचा मुलगा नसून नातू होता असे दाखविले.

- भाऊ दाजी यांच्या निधनानंतर रामचंद्र घोष यांनी 'द लिटररी रिमेन्स ऑफ भाऊ दाजी' या
- शीर्षकाने त्यांचे संशोधनात्मक शोधनिबंध प्रसिध्द केले.

विष्णुशास्त्री पंडित (इ. स. १८२७ ते १८७६)

सन १८२७ रोजी सातारा जिल्हयातील बावधन येथे विष्णु शास्त्री यांचा जन्म झाला. परशुराम शास्त्री हे त्यांच्या वडिलांचे नाव होते. लहानपणीच विष्णु शास्त्री यांनी वेदसंपन्न राघवेंद्राचार्य गजेंद्र गडकर यांच्या जवळ विष्णुशास्त्रींनी न्याय, व्याकरण आणि प्राचीन शास्त्रांचा अभ्यास केला. १८४५ रोजी इंग्रजीचे पुढील शिक्षण घेण्यासाठी त्यांनी पुणे गाठले. परंतु वडिलांच्या अकस्मित निधनामुळे त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले.

- वडिलांच्या अकस्मित निधनामुळे कुटुंबाची सारी जबाबदारी विष्णुशास्त्री यांच्यावर येवून पडल्यामुळे त्यांनी सरकारी खात्यात 'ट्रान्सलेशन अेक्झिबिशनर' या पदावर कार्य केले.
- सरकारी नोकरीत असतानाही त्यांनी समाजसुधारणेचे कार्य सतत चालू ठेवले. विष्णुशास्त्रींनी स्त्रीयांवरील अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडली.
- १८६४ रोजी पासून त्यांनी विधवा विवाहाचे कार्य हाती घेतले व ते कार्य नेटाने पुढे नेण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला.
- १८६४ रोजी 'एक स्वदेशहितेच्छु' या नावाने 'ब्राह्मणकन्याविवाहविचार' हे पुस्तक विष्णुशास्त्रींनी लिहिले. त्यात त्यांनी प्रौढविवाहाविषयी मते मांडली.
- या पुस्तकानंतर पुढच्याच वर्षी त्यांनी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या 'विडो वुमन' या ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर करून 'विधवाविवाह' हे पुस्तक प्रकाशित केले.
- आपल्या सरकारी नोकरीचा राजीनामा देवून त्यांनी १८६२ रोजी 'इंदुप्रकाश' या वृत्तपत्राचे संपादन केले.

- इंदुप्रकाश या वृत्तपत्रातून विष्णुशास्त्री यांनी स्त्रीजातीचा उद्धार, स्त्रीयांवरील अन्याय, बालविवाह, केशवपन, जरठविवाह इत्यादी विषयांना वाचा फोडली.
- गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी देखील इंदुप्रकाश मधून आपले विचार मांडले.
- स्त्रियांचा प्रश्न मांडत असताना त्यांनी स्त्रियांचे समाजातील स्थानाची सर्वप्रथम चर्चा घडवून आणली. प्राचीन काळी स्त्रीयांना शिक्षणाचा, विवाहाचा, धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार होता हे त्यांनी पुराव्यानिशी दाखवून दिले.
- सुधारणेची चळवळ म्हणजे 'सुळावरची पोळी' आहे असे ते मानीत त्यामुळेच लोकविरोधाला न जुमानता लेख, व्याख्याने, वादविवाद यांद्वारा त्यांनी विधवा विवाहाचा प्रचार केला.
- १८६५ रोजी विष्णुशास्त्रींनी 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी' ची स्थापना केली. या संघटनेच्या वतीने त्यांनी बालविवाहमुळे समाजावर होणारा वाईट परिणाम दाखवून दिला तसेच पुनर्विवाहाच्या प्रचाराचे कार्य सुरू केले.
- लोकांचे औदासिन्य, भिन्नेपणा व धर्मभोळेपणा या तीन बाबी पुनर्विवाह चळवळीच्या आड येतात, त्यामुळे त्या नाहीशा करण्यासाठी सुसंघटित प्रयत्न करणे हे या मंडळीचे मुख्य कार्य होते.
- विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाला विरोध म्हणुन सनातनी लोकांनी 'हिंदू धर्मव्यवस्थापक सभा' ची स्थापना केली. यासभेद्वारा विष्णुशास्त्री पंडितांना सनातनी लोकानी खूप त्रास दिला.

लग्नपत्रिकेच्या सहायांचे प्रकरण

- एकदा लोकहितवादी आणि विष्णुशास्त्री पंडित यांनी एक विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला.
- विधवेचा पुनर्विवाह घडवून आणणे हि धर्मबाह्य कृती मानली जात. यामुळे हिंदू धर्मव्यवस्थापक सभेच्या लोकांनी हा विवाह होवू दिला नाही.
- सनातनी लोकांनी लग्नपत्रिकेवर सहाया करणाऱ्या लोकांना जाब विचारला व त्यांवर सामाजिक बहिष्कार टाकण्याची धमकी देण्यात आली.
- या लग्नपत्रिकेवर लोकहितवादी आणि विष्णु शास्त्री पंडित या समाजसुधारकांच्या सहाया होत्या. परंतु लोकहितवाद्यांनी या प्रकरणातून अंग काढून घेतले. आपला या लग्नाशी काही संबंध नसल्याचे म्हटले.
- मात्र विष्णू शास्त्री पंडित या प्रकरणी मागे हटले नाही तसेच त्यांनी प्रायश्चित्त घेण्यासही नकार दिला. यामुळे सनातनी लोकानी त्यांवर सामाजिक बहिष्कार टाकला.

- १८७४ रोजी विष्णुशास्त्री पंडितांची पहिली पत्नी वारली तेव्हा त्यांनी **कुसाबाई** या विधवेशी न्याय कचेरीत कारारपत्राद्वारे दूसरा विवाह केला. वरील दोन्ही प्रकरणावरून हे सिद्ध होते की ते **‘बोलघेवडे सुधारक नव्हते तर कर्ते सुधारक होते’**.
- समाजात रूढ असलेल्या चार आश्रमांपैकी ब्रम्हचार्य आणि गृहस्थाश्रम हे दोनच आश्रम उपयुक्त आहेत असे विष्णुशास्त्रींचे मत होते. ‘नुसते पाठांतरी ज्ञान उपयुक्त नाही तर ज्या ज्ञानातुन अर्थाप्राप्ती होते तेच खरे ज्ञान’ असा त्यांनी उपदेश दिला.
- १८७२ मध्ये ‘आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति व त्यांची परस्परांशी तुलना..’ हा त्यांच्या व्याख्यानांचा संग्रह प्रकाशित झाला.

विष्णुशास्त्री पंडित यांची ग्रंथसंपदा

- १) नानासाहेब फडणवीस यांची बखर
- २) हिंदुस्थानचा इतिहास
- ३) ब्राह्मणकन्या विवाह
- ४) इंग्रजी मराठी कोश
- ५) विधवा विवाह
- ६) संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातू कोश
- ७) शूद्रधर्म
- ८) स्मृतिशास्त्र

१८५७ चा उठाव : भारतीय स्वातंत्र्यसमर

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/ SET

ब्रिटिशांचे विस्तारवादी धोरण

लॉर्ड डलहौसी

लॉर्ड डलहौसी या गवर्नर जनरलने विस्तारवादी धोरणांतर्गत खालसा धोरण (doctrine of Laps) द्वारे भारतातील राजे महाराजे, नवाब आणि संस्थानिक यांची संपुष्टात आणली. सन १८४९ रोजी डलहौसीने घोषणा केली, “बहादूरशाहा जाफरच्या मृत्युनंतर मुघल बादशहाच्या परिवारास लाल किल्यातून अन्यत्र ठिकाणी स्थलांतरित व्हावे लागेल.” याशिवाय डलहौसी याने काढलेल्या नाण्यांवरील मुघल बादशहाचे नाव हटविण्यात आले.

डलहौसी याने ब्रिटिश पार्लमेंट ला पाठविण्यात आलेल्या पत्रात नमूद केले, “**अवध ! हे चेरीयुक्त फळ लवकरच आपल्या मुखात पडेल**”. सन १८५६ रोजी अवध चा नवाब वाजीद अली शाह यास इंग्रजांनी कुप्रशासनाच्या नावाखाली अवध मधून हद्दपार केले व त्याचे स्थलांतर लखनौ येथे करण्यात आले. कुप्रशासनाच्या नावाखाली अवध संस्थान बरखास्त केल्यानंतर डलहौसीने अवध मध्ये ‘**एकमुश्त बंदोबस्त**’ लागू केला. यानुसार अवधच्या तालुकदारांची सत्ता काढून घेण्यात आली, त्यांचे वतन, तनखे, जमीनी संपुष्टात आणली गेली. परिणामी तालुकदारांनी उठावात सक्रिय सहभाग घेतला.

लेक्स लोकी अॅक्ट : सन १८५० रोजी लॉर्ड डलहौसीच्या कार्यकाळात हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार ख्रिस्ती धर्मांमध्ये धर्मांतर करणाऱ्यांना त्यांच्या वडीलोपार्जित संपत्तिवरील अधिकार कायम ठेवण्यात येईल. या कायद्यामुळे भारतात धर्मांतराचा वेग वाढला. परिणामी भारतीय लोकांमध्ये स्वतःच्या धर्माबाबत असुरक्षा निर्माण झाली.

लॉर्ड कॅनिंग

लॉर्ड कॅनिंग याने १८५६ रोजी घोषणा केली, “**बहादूरशाहा जफर हा हिंदुस्थानचा शेवटचा मुघल बादशहा असेल, त्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या वंशजांना बादशहा म्हणून मान्यता मिळणार नाही.**”

१८२४ रोजी पहिल्या इंग्रज ब्रम्हदेश युद्धात भारतीय सैनिकांना समुद्र पार करून जावा लागला. पहिल्या इंग्रज अफगाणिस्थान युद्धात (१८३८ ते १८४२) भारतीय सैनिकांना १० वर्षे अफगाणिस्थान मध्ये तैनात

राहावे लागले परिणामी अफगाणिस्थान येथील आपल्या मुक्कामात भारतीय सैनिकांना मांसाहार करावा लागला. भारतीय सैन्य भारतात परतल्यानंतर मात्र त्यांना देशबांधवांकडून धर्म बुडविल्याच्या कारणावरून सामाजिक बहिष्कारास सामोरे जावे लागले. यामुळे भारतीय सैनिकांनी भारताबाहेर काम करण्यास अनुकूलता दर्शविली. मात्र लॉर्ड कॅनिंगने आपल्या कार्यकाळात १८५६ रोजी लष्करी कायदा समंत केला या कायद्यानुसार, “गरज पडल्यास लष्कराने पृथ्वीच्या पाठीवर आम्ही जेथे पाठवू तेथे गेलेच पाहिजे” यामुळे भारतीय सैन्यामध्ये असंतोषवादीस हातभार लागला.

काडतुस प्रकरण

सैन्यातील एका महार जातीच्या अस्पृश्य सुभेदाराने मंगल पांडे यास पाणी आणायला सांगितले असता, मंगल पांडे याने त्या उत्तर दिले “तुझ्या स्पर्शाने माझा लोटा अपवित्र होईल.” तेव्हा त्या महार सुभेदाराने, ब्रिटिशांनी सैन्यात नव्याने आणलेली रॉयल इनफील्ड बंदुकीत वापरण्यात आलेले काडतुस गाई आणि डुक्कराच्या चरबीने बनविले असल्याची बातमी मंगल पांडेस सांगितली. यामुळे काडतुस प्रकरणाची बातमी संपूर्ण लष्करात पसरली. परिणामी इंग्रज आमचा धर्म बुडवू पाहत आहे अशी भारतीय सैनिकांची भावना झाली.

- इंग्रजांविरुद्ध भारतीय पुढाऱ्यांनी एकत्र येवून समूहिकरीत्या सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला. सर्वानुमते उठावाची तारीख 31 मे निश्चित करण्यात आली.
- दिल्ली, बिठूर, लखनौ, सातारा, कलकत्ता ही उठावाची पांच प्रमुख केंद्रे निवडण्यात आली.
- काडतुस प्रकरणामुळे बराकपूर छावणीतिल 34 व्या रेजिमेंट ने लष्करी प्रशिक्षण करण्यास नकार दिला. परिणामी इंग्रजांनी प्रशिक्षणास नकार देणाऱ्या भारतीय सैनिकांना कठोर शिक्षा ठोठावली.
- बराकपूर छावणीतील 34 व्या रेजिमेंटचे शिपाई मंगल पांडे याने 29 मार्च 1857 रोजी मेजर हॅवसन, लेफ्टनंट बॉग, कमांडर जनरल व्हीलर या तीन इंग्रज अधिकाऱ्यांवर गोळी चालविली. परिणामी 8 एप्रिल 1857 रोजी मंगल पांडे यास फासा वर चढविण्यात आले.

मंगल पांडेच्या बलिदानाचे पडसाद भारताच्या सर्व ठिकाणी उमटले. मंगल पांडे कडून प्रेरणा घेवून ब्रिटिश तोफखान्याचे मुख्यालय असलेले मेरठ याठिकाणी सैनिकांनी लष्करी सराव करण्यास नकार दिला. ब्रिटिशांनी लष्करी सराव करण्यास नकार देणाऱ्या 85 हजार सैनिकांना नोकरीतून काढून टाकले व त्यांना सुमारे 10 वर्षे कारावासाची शिक्षा ठोठावली.

- 10 मे 1857 रोजी मेरठ छावणीतून बंडास सुरुवात झाली. भारतीय सैनिकांनी मेरठ तुरुंगावर हल्ला केला व अटक केलेल्या 85 सैनिकांची सुटका केली.

- 11 मे 1857 रोजी भारतीय सैनिकांनी दिल्ली वर हल्ला केला. दिल्ली ताब्यात घेवून मुघल बादशहा बहादूरशाहा जफर यास भारताचा सम्राट म्हणून जाहीर केले. बादशहा चा सेनापती म्हणून जनरल बख्त खान यास नियुक्त करण्यात आले.
- 26 मे 1857 रोजी नानासाहेब पेशवा याने कानपूरचा ताबा घेवून स्वतःला पेशवा म्हणून जाहीर केले. झाशी राणी लक्ष्मीबाई यांनी तात्या टोपे च्या मदतीने इंग्रजांविरुद्ध युद्ध पुकारले तर मध्यप्रदेशातील मांडला प्रांत येथील राजगड ची राणी अवंतीबाई लोधी ने सुमारे ४००० सैनिकांसह इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढा पुकारला.
- उठावकर्त्यांनी बहादूरशाहा जफर च्या नावाने भारतीय संस्थानिक आणि प्रजेसाठी घोषणापत्र जारी केले ज्यात **महंमद पैगंबर** आणि **वर्धमान महावीर** यांची शपथ देवून उठावात सहभागी होण्याचे अपील करण्यात आले.

घोषणापत्र

- १) ब्रिटिशपूर्व काळातील राज्यव्यवस्था स्थापित करणे.
- २) दरबारी संस्कृति पुन्हा स्थापित करणे.
- ३) विभिन्न पदावर भारतीयांची नियुक्ती करणे.
- ४) सैनिकांना नियमितपणे योग्य वेतन दिले जाईल.
- ५) काही ठिकाणी सैनिकांद्वारे जनतेची होत असलेली लूट ताबडतोब बंद करण्यात यावी.

ब्रिटिश शासन उद्धस्त झाल्यानंतर उठावकर्त्यांनी दिल्ली, कानपूर, लखनौ येथे पर्यायी सत्ता स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला.

१८५७ च्या उठावावर प्रकाशझोत टाकणारे समकालीन साहित्य

- **माझा प्रवास** : विष्णुभट गोडसे नामक ब्राह्मण आपल्या तीर्थयात्रेला जात असताना त्याला आपल्या प्रवासात उठावकर्त्यांची हालचाल दिसली. तीर्थयात्रे दरम्यान आपल्या डोळ्यांना दिसलेल्या घटना त्याने आपल्या रोजनिशी मध्ये नमूद केल्या. ही रोजनिशी म्हणजेच माझा प्रवास हा ग्रंथ होय.
- **फ्रॉम सिपाय टू सुभेदार** : सुभेदार सीताराम पांडे आणि त्याचा मुलगा इंग्रजांच्या सैन्यात शिपाई होते. १८५७ चा उठाव होताच सीताराम पांडे इंग्रजांच्या बाजूने तर त्यांचा मुलगा उठावकर्त्यांच्या बाजूने लढले. सीताराम पांडे यांच्या समोर इंग्रजांनी त्यांच्या मुलास मारून टाकले. १८५७ च्या उठावात शौर्य गाजविल्यामुळे इंग्रजांनी त्यास 'सुभेदार' पदावर बढती दिली. १८५९ रोजी सरकारी नोकरीतून निवृत्त झाल्यानंतर कर्नल नॉरगेट च्या सल्ल्यानुसार सीताराम पांडे याने अवधी भाषेत

आपले संस्मरण लिहिले. या संस्मरणाचे इंग्रजी मधे भाषांतर कर्नल नॉरगेट याने केले. या ग्रंथाचे नाव म्हणजे **From Sipoy to Subhedar** होय.

- **दस्तंबू** : मुघल बादशहा बहादूरशाहा जफरचे सुप्रसिद्ध दरबारी कवी **मिर्झा गालिब** यांनी १८५७ च्या उठावातील घटना आपल्या डोळ्यादेखत पहिल्या त्या त्याने आपल्या डायरीत नमूद केल्या ही डायरी म्हणजे दस्तंबू होय.

जॉन केयी यांनी सन १९०१ रोजी **History of the Sipoy War in India** हा ग्रंथ लिहिला. १८५७ च्या उठावावर प्रकाशित झालेला हा पहिला ग्रंथ आहे.

चपाती आंदोलन आणि Red Lotus Movement

१८५७ च्या उठावात उठावकर्त्यांद्वारे उठावाच्या बातम्या प्रसारित करण्यासाठी चपाती आणि लाल कमळाच्या फुलाचा वापर करण्यात आला. भारतीय वंशाचे पोलिस चौकीदार एका गावातुन दुसऱ्या गावात जात असताना लाल कमळ आणि चपाती घेवून जात, यात उठावकर्त्यांचा गावकऱ्यांसाठी संदेश असे. तसेच मध्यरात्री गावातील भिंतींवर 'चपाती आणि लाल कमळ' चे चित्र काढले जात. भिंतींवर मजकूर लिहिला जात, “ **सब लाल हो गये है !**”

या आंदोलनात सुमारे ९० हजार चौकीदारांनी सहभाग घेतला होता.

वर्तमानपत्रांची भूमिका

- महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध सुधारक विष्णुबुवा ब्रम्हचारी यांनी 'वर्तमानदीपिका' आणि 'वृत्तसार' या बातमी पत्राद्वारे उत्तरेकडील उठावाच्या बातम्या दक्षिणेकडे प्रसारित केल्याने त्यांना तुरुंगवासात जावे लागले.
- हिंदू पेट्रीयाटिक : 1857 च्या उठावाबाबत घटना या वृत्तपत्राने प्रकाशित केल्या. तात्या टोपे ला झालेली फाशी, राणी लक्ष्मीबाई आणि कुंवरसिंह यांच्या पराक्रमाच्या बातम्या या वृत्तपत्राने प्रकाशित केल्या.

१८५७ च्या उठावात सहभागी झालेले भारतीय क्रांतिकारी

ठिकाण	नेतृत्व	इंग्रज अधिकारी
● दिल्ली	जनरल बख्त खान	कॅप्टन हडसन, लेफ्टनंट विलोम्बी, जॉन निकोलस
● कानपूर	नानासाहेब पेशवा	सर ह्यू व्हीलर, कोलिन कॅम्बेल
● लखनौ	बेगम हजरत महल	हेनरी हॅव्लॉक, जेम्स आउट्रूम
● बिहार	कुंवरसिंह	विलीयम टेलर, विन्सेट आयर
● फैजाबाद	मौ. अहमददुल्ला शहा	मेजर विन्सेट आर्थर
● झाशी	राणी लक्ष्मीबाई	सर ह्यूरोज
● बरेली	खान बहादूर	हेनरी लॉरेन्स, कोलिन कॅम्बेल
● अलाहाबाद	लियाकत अली	जनरल नील
● ग्वाल्हेर	तात्या टोपे	सर ह्यूरोज
● नागपूर	विलायत अली & कादीर खान	स्टीफन हिप्लॉप
● गोरखपुर	गजाधर सिंह	
● फर्रुखाबाद	नवाब तफज्जल हुसैन	
● सुल्तानपुर	शहिद हसन	
● संभलपुर	सुरेन्द्र साई	
● हरियाणा	राव तुलाराम	
● मथुरा	देविसिंह	
● मेरठ	कदमसिंह	
● मध्यप्रदेश	अवंतिकाबाई लोधी	
● रायपूर	नारायण सिंह	
● मंदसौर	शहजादा हुमायूँ	
● खानदेश	कजारसिंह & भीमा नाईक	

ठिकाण	नेतृत्व	इंग्रज अधिकारी
● सातपुडा पर्वतरांग	शंकरशहा	
● सातारा	महाराजा प्रतापसिंह & रंगो बापुजी गुप्ते	
● कोल्हापूर	चिमासाहेब & रामजी शिरसाट	
● संगमनेर (अहमदनगर)	भागोजी नाईक	
● नाशिक	कोळी राजे भगवंतराव	
● जामखिंडी	आप्पासाहेब पटवर्धन	
● मैसूर	कृष्णाशास्त्री मल्हार	
● गोवलकोंडा	चिन्न भूपति	

1857 च्या उठावातिल अन्य महत्वपूर्ण बाबी

- सप्टें १८५७ रोजी कॅप्टन हडसन याने दिल्ली काबिज केली. आपल्या परिवारासह हुमायूँ च्या मकबऱ्यात लपून बसलेल्या मुघल बादशहा बहादूर शाह जफरला अटक केली.
- बहादूर शाहा जफर च्या मुलांना इंग्रजांनी बादशहाच्या समोर मारून टाकले व बादशहा चे डोळे काढून घेतले.
- मुघल बादशहा आणि त्याची पत्नी झिनत महल यांना ऑक्टो. १८५८ रोजी ब्रम्हदेशातील रंगून येथे रवाना करण्यात आले. वयाच्या ८२ व्या वर्षी ७ नोव्हे. १८६२ रोजी रंगून येथे बहादूर शहा याचे निधन झाले.
- दादोबा पांडुरंग तखडकर याकाळात अहमदाबाद येथे डेप्युटी कलेक्टर या पदावर कार्यरत होते. संगमनेर येथे भागोजी नाईक याने केलेला विद्रोह दादोबा यांनी मोडून काढला.
- नानासाहेब पेशवा आणि बेगम हजरत महल यांनी नेपाळमध्ये आश्रय घेतला.
- तात्या टोपे यांनी 10 महीने इंग्रजांविरुद्ध छापामार युद्ध केले. मध्यप्रदेशातील शिवपुरी येथे १८ एप्रिल १८५९ रोजी शिवपुरी येथे अटक करण्यात आली तेथेच त्यांना फाशी ची शिक्षा देण्यात आली.
- बॉम्बे असोसिएशन या संघटनेने २३ जून १८५७ रोजी इंग्रजांशी आपण एकनिष्ठ असल्याचा अर्ज सरकारकडे केला.

१८५७ च्या उठावात अटक झालेले आणि अंदमान व निकोबार येथील तुरुंगात खाना करण्यात आलेल्या क्रांतिकारकांची नावे

- अण्णु नथू (मुंबई), यंदू बागल (पंढरपूर), बबन जुमाल खान (सातारा), पांडू भोरजी (अहमदनगर),
- **मुसाई सिंह** हा १८५७ च्या उठावातील सर्वात दीर्घकाळ जीवंत राहणारा सैनिक होता. सन १९०७ रोजी १८५७ च्या उठवस ५० वर्ष पूर्ण झाली तेव्हा इंग्रजांनी त्याची अंदमान निकोबार च्या तुरुंगातून सुटका केली.

१८५७ च्या उठावात महाराष्ट्राचे योगदान

सातारा

मराठा राज्य संपुष्टात आल्यानंतर मुंबई प्रांताचा पहिला गवर्नर बनलेल्या मॉऊंट स्टूअर्ट एल्फिस्टंट ने साताऱ्यात आपला प्रतिनिधी म्हणून **ग्रॅंट डफ** याची नियुक्ती केली. आपल्या कार्यकाळात डफ याने साताऱ्याचे महाराज प्रतापसिंह यास राज्यकारभाराचे प्रशिक्षण दिले तसेच साताऱ्यात अनेक समाजोपयोगी कार्य केले. साताऱ्याच्या निवासात ग्रॅंट डफ याने **History of Maratha** हा ग्रंथ लिहिला. एल्फिस्टंट च्या निवृत्ती नंतर ग्रॅंट डफ ची सुद्धा लंडनला खानगी करण्यात आली. त्यानंतरच्या गवर्नर सोबत आणि साताऱ्याच्या प्रतिनिधीं सोबत प्रतापसिंह महाराजांचे खटके उडाले.

- साताराचे राजे प्रतापसिंह महाराज हे निपुत्रिक होते. १८४० रोजी त्यांनी शाहू यास दत्तक पुत्र म्हणून गादीवर बसविले.
- गवर्नर जनरल लॉर्ड ऑकलैंड यांनी शाहूंच्या दत्तकविधीस मान्यता दिली नाही. परिणामी प्रतापसिंह महाराजांचे वकील रंगो बापुजी गुप्ते, यांनी शाहू यास साताऱ्याची गादीवर बसण्यास मान्यता मिळावी यासाठी सन १८४० ते १८५३ पर्यंत ते इंग्लंडला वास्तव्यास राहिले.
- लंडनच्या वास्तव्यात त्यांना खूप हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. परंतु पदरी निराश आली.
- भारतात आल्यावर त्यांनी नानासाहेब पेशव्यांची भेट घेतली व सशस्त्र बंडाशिवाय पर्याय नाही अशी भूमिका मांडली.
- रंगो बापुजी गुप्ते यांनी ठिकठिकाणी कटवाल्यांची सभा घेतल्या. या कटात त्यांचा मुलगा सीताराम गुप्ते, केशव चित्रे, शिवराम कुलकर्णी, नारायण पावस्कर, बाबिया मांग, यशा मांग, सत्तू रामोशी, गणेश सखाराम कारखानीस सहभागी झाले होते.

- सातारा आणि महाबळेश्वर येथे एकाच ठिकाणी उठाव करण्याची मोहिम उघडली. केशव नीलकंठ चित्रे यांनी महाबळेश्वर येथे उठाव करायचा आणि नारायण पावस्कर यांनी साताऱ्यावर हल्ला करून खजिना लुटायचा असा कट रचण्यात आला.
- या कटात साताऱ्याचा तुरुंगाधिकारी शिपाई मानसिंह सहभागी होता. उठावाची बातमी इंग्रजांना कळली तेव्हा त्यांनी शिपाई मानसिंह यास पकडले व १२ जून रोजी त्यास तोफेच्या तोंडी दिले.

उठावात सहभागी असणाऱ्या लोकांची इंग्रजांनी धरपकड सुरू केली. यात सीताराम गुप्ते, केशव चित्रे, बाबीया मांग, यशा मांग, गणेश साखाराम कारखानीस यांना इंग्रजांनी अटक केली. सीताराम गुप्ते, नारायण पावस्कर, शिवराम कुलकर्णी, केशव चित्रे यांना फाशी देण्यात आली. गणेश कारखानीस, सत्तू रामोशी यांना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले.

उठावाचे मुख्य सूत्रधार रंगो बापुजी गुप्ते यांना पकडण्यासाठी सरकारने ५००० रुपये बक्षीस ठेवले परंतु ते शेवट पर्यंत भूमिगत राहिले.

कोल्हापूर

मराठा राज्य संपुष्टात आल्यानंतर इंग्रजांनी आपला वकील म्हणून रामराव देसाई यांना नियुक्त करण्यात आले. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानातील किल्यांवरील गडकाऱ्यांना सेवेतून काढून टाकले तसेच त्यांची जमीनी काढून घेतल्या. परिणामी १८४४ रोजी इंग्रजां विरुद्ध कोल्हापूर मध्ये बाबाजी अहिरेकर आणि सावंतवाडी येथे फोण्ड सावंत यांच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र उठाव करण्यात आला. इंग्रजांनी जेम्स आउट्रूम यांच्या नेतृत्वाखाली हा विद्रोह मोडून काढला व त्यानंतर त्यास कोल्हापूरचा पोलिटिकल एजेंट म्हणून नियुक्त केले.

- इंग्रजांनी कोल्हापूरच्या बंडास कोल्हापूरची राणी ताईसाहेब (सईबाई) यांना जबाबदार धरले व त्यांची खानगी पुणे येथे केली.
- गडकाऱ्यांचा उठाव मोडण्यासाठी इंग्रजांना जो खर्च आला तो खर्च त्यांनी कोल्हापूर संस्थान वर लादला याशिवाय हा खर्च म्हणजे ५% व्याजदराने घेतलेले कर्ज आहे असे समजावे तसेच हे कर्ज फिटेपर्यंत राजाला कोल्हापूरच्या गादीवर बसविता येणार नाही असे म्हटले.
- परिणामी राणी सईबाई, दिनकरराव गायकवाड आणि धाकटे राजे चिमासाहेब यांनी इंग्रजांविरुद्ध कट रचला. या कटात २७ व्या पलटणीतील सुमारे २०० शिपाई रामजी शिरसाट यांच्या नेतृत्वाखाली ३१ जुलै १८५७ रोजी उठावात सहभागी झाले.

- चिमासाहेबांनी नानासाहेब पेशव्यांना चांदीच्या मुठीची तलवार नजराणा म्हणून पाठविली यात उठावाची जमवाजमव करण्याचा संदेश होता.

मुंबई

मुंबईतील शिक्षित मध्यम वर्गाने आणि भारतीय उद्योगपतींनी १८५७ च्या उठावाकडे पाठ फिरविली. उठावाची बातमी समाजताच मुंबईतील **ज्यु धर्मियांनी** ब्रिटिश सरकारकडे अर्ज केला. अर्जात पुढील आशय नमूद करण्यात आला, “आम्ही इंग्रजांच्या राज्यात सुखी आहोत, ब्रिटिशांच्या राजवटीत इमानी नागरिक म्हणून आम्ही राहू शकतो.”

- ज्यु धर्मियांच्या पाठोपाठ ‘बॉम्बे असोसिएशन’ने २३ जून १८५७ रोजी अश्याच आशयाचा अर्ज इंग्रजांकडे पाठवविला.
- मुंबई प्रांतातील सुधारक **विष्णुबुवा ब्रम्हचारी** यांनी मात्र आपले वृत्तपत्र ‘वर्तमानदीपिका’ आणि ‘वृत्तसार’ यातून उत्तरेकडील उठावाच्या बातम्या दक्षिणेकडे प्रसारित केल्या परिणामी इंग्रज सरकारने या संन्यास्याला अटक केली.
- मुंबईचा पोलिस कमिशनर चार्ल्स फोर्जेट याने मुंबईच्या पोलिस कचेरीजवळ एक **वधस्तंभ** उभा केला. या वधस्तंभावर लिहिले होते, “जो ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध उठाव करेल त्याच्या नशिबी हा वधस्तंभ येईल.”
- मुंबईतील ब्रिटिश सैन्यातील **शिपाई गंगाप्रसाद** याने हिन्दी सैनिकांना स्वतःच्या घरी बैठक घेतली. सैनिकांनी दिवाळीच्या मुहूर्तावर बंडाचे निशाण उभारण्याचे निश्चित केले, मात्र फितुरीमुळे उठावाचा कट मोडून टाकण्यात आला. फोर्जेटने कटाच्या सर्व सूत्रधारांना पकडण्यात आले. गंगाप्रसाद आणि त्यासोबतच्या सात जणांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली.

नागपूर

नागपूर येथील शिपायांनी १३ जून १८५७ रोजी सामूहिक उठाव करण्याचे निश्चित केले. “प्रथम टाकळी येथील सैनिकांनी हल्ला करावा, युरोपियन अधिकाऱ्यांची कत्तल करावी, दारुगोळा हस्तगत करावा व सिताबर्डीचा किल्ला ताब्यात घ्यावा. मग कामठी येथील सैनिकांनी टाकळी येथील सैनिकांना मिळावे” असे ठरले गेले. टाकळीवरील हल्ल्याची खबर मिळताच इशारा म्हणून ‘**हवेत दारूचे फुगे उडवावेत**’ असे ठरले.

इंग्रजांना कटाची खबर मिळाली त्यांनी टाकळीवर हल्ला केला परिणामी हवेत दारूचे फुगे उडाले नाही त्यामुळे उठावकर्त्यांची योजना बारगळली. इंग्रज अधिकारी **स्टीफन हिस्लॉप** याने कटाचे सूत्रधार विलायत अली आणि कादिर खान यांना अटक करून फाशी ची शिक्षा दिली.

खानदेश

सन १८३१ ते १८५१ रोजी **कजारसिंह** इंग्रजांच्या पॉलिसी सेवेत कार्यरत होता. चोरीच्या गुन्ह्यात सापडलेल्या एका गुन्हेगारास कजारसिंह याने बेदम मारहाण केल्यामुळे पोलिस कस्टडीतच त्याचे निधन झाले परिणामी कजारसिंह यावर खुनाचा गुन्हा दाखल करण्यात आला. त्यास १० वर्षांची कारावासाची शिक्षा देण्यात आली.

मात्र त्याच्या चांगल्या वर्तवणुकीमुळे त्याची शिक्षा कमी करून १८५५ रोजीच कजारसिंहची तुरुंगातून सुटका झाली. कजारसिंह याने आपणास पुनः नोकरीत घ्यावे यासाठी कंपनीकडे विनंती अर्ज केला. परंतु कंपनीने त्यास कामावर रुजू करण्यास नकार दिला.

१८५७ च्या उठावा दरम्यान कजारसिंह याने आपला मित्र भिल्लांचा म्होरक्या **भीमा नाईक** याच्या मदतीने सुमारे १५०० लोकांची सेना उभारली आणि इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढा उभारला. या लढ्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे, उठावात सुमारे ४०० भिल्ल स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या.

सातपुडा पर्वतरांग

इंग्रजांनी सातपुडा पर्वतरांगेतील गोंडावणा राज्य खालसा केले. यामुळे आदिवासी राजघराण्यातील शंकरशाह याने इंग्रजांविरुद्ध बंडाची घोषणा केली. त्याने इंग्रजांना धमकीवजा सूचना केली, “ इंग्रजांनी आमचे राज्य ताबडतोब सोडून द्यावे नाहीतर तलवारीच्या बळावर आम्ही ते जिंकून घेवू.”

शंकरशाहा चा मुलगा रघुनाथ शाहा व सीतारामशाहा यांनी ग्वालहेर ला जावून तात्या टोपे यांची भेट घेतली व इंग्रजांविरुद्ध लढा उभारण्याचा कट रचला.

एका समारंभात **जबलपुरचा रेसिडेंट मॅकग्रेजर** याचा भर समारंभात लोकांसमक्ष शंकरशाहने त्याचा खून केला. शंकरशाहाला पकडून इंग्रजांनी १८ सेप्टेंबर १८५७ रोजी तोफेच्या तोंडी दिले.

महात्मा जोतिराव फुले आणि सत्यशोधक समाज

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/ SET

महात्मा जोतिराव फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे झाला. त्यांचे मुळ गाव सातारा जिल्ह्यातील कटगून होते. त्यांचे मुळ आडनाव गोन्हे होते. महात्मा फुले यांच्या पणजोबांचे गावकऱ्यांशी भांडण झाल्यानंतर त्यांनी गाव सोडले आणि ते पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील खानवडी येथे स्थलांतर केले. फुलांचा व्यवसाय करण्यासाठी हे कुटुंब पुणे शहरात स्थलांतर झाले. गोविंदराव आणि चिमणाबाई यांच्या पोटी 'जोतिराव' आणि 'राजाराम' यांचा जन्म झाला.

जोतिराव यांचे वयवर्षे १३ असताना त्यांचा विवाह धनकवडी चे झगडे पाटील यांची ७ वर्षांची कन्या सावित्रीबाई यांच्यासोबत १८४० रोजी झाला.

जोतिराव यांच्या शेजारी राहणारे उर्दू शिक्षक गफर बेग मुनशी आणि धर्मोपदेशक लिजिट साहेब यांच्या आग्रहास्तव सन १८४१ रोजी जोतिराव यांना 'स्कॉटिश मिशनरी शाळेत' दाखल करण्यात आले. शालेय शिक्षण घेत असतानाच त्यावर **थॉमस पेन** यांच्या **Rights of Man** यांच्या पुस्तकाचा प्रभाव पडला.

सामाजिक आणि राजकीय गुलामगिरी उद्ध्वस्त करण्यासाठी त्यांनी **लहूजी बुडा मांग (साळवे)** या अस्पृश्य व्यक्तिकडून फुल्यांनी दांडपट्टा, नेमबाजी इत्यादींचे प्रशिक्षण घेतले. परंतु लवकरच फुल्यांच्या लक्षात आले, पाच पंचवीस हुल्लड तरुणांना एकत्र करून सामाजिक आणि राजकीय गुलामगिरी नष्ट होवू शकत नाही त्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

आपला ब्राह्मण मित्र **सदाशिव बल्लाळ गोवंडे** यांच्या लग्नाला गेले असता नवरदेवा सोबत वरातीतून चालत असताना, एका माळ्याच्या मुलाने ब्राह्मणाबरोबर चालणे इतरांना आवडले नाही परिणामी फुल्यांना लग्नाच्या वरातीतून अपमानित करून बाहेर काढण्यात आले. येथून पुढे फुल्यांच्या जीवनात सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी क्रांति ची ज्योत पेटली.

स्त्री उद्धाराचे कार्य

स्त्री शिक्षण

- सामाजिक कार्याची सुरुवात करण्यासाठी स्त्री शिक्षण हाच प्रभावी मार्ग आहे हे ओळखून फुल्यांनी ३ जुलै १८४८ रोजी पुण्यातील बुधवार पेठेत तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली.

- या शाळेत फुले स्वतः मुलींना शिकविण्याचे कार्य करीत. स्वतंत्रपणे मुलींसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले पहिले भारतीय होते.
- **पहिल्या शाळेतील सुरुवातीच्या पाच विद्यार्थीनी** : १) सुमती मोकळी २) दुर्गा देशमुख ३) माधवी थत्ते ४) सोनू पवार ५) जनी करडिले
- मुलींच्या शाळेत पुरुष शिक्षक कसा ? असा सवाल प्रस्थापितांनी उठविल्यावर फुल्यांनी स्वतःच्या पत्नीस सावित्रीबाई यांना शिकवून शिक्षिका म्हणून नेमले.
- पहिली शाळा बंद पडल्यानंतर, ३ जुलै १८५१ रोजी बुधवार पेठेत आणणा साहेब चिपळूणकर यांच्या वाड्यात मोरो विठ्ठल वाळवेकरांच्या मदतीने मुलींची दुसरी शाळा सुरू करण्यात आली.
- रास्ता पेठ येथे १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी तिसरी शाळा तर १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठेत फुल्यांनी चवथी शाळा सुरू केली.
- फुल्यांच्या या कार्याला सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त व्हावे यासाठी त्यांनी **‘भारतीय बहिष्कृत शिक्षण प्रसारक मंडळ’** स्थापन केले. या कार्यात फुल्यांना ई. सी. जोन्स मिसेस मिचल यांनी मोलाची साथ दिली. मेजर कॅन्डी यांनी फुल्यांच्या शाळेत पुस्तके पुरविण्याचे कार्य केले.

विधवा पुनर्विवाह

- जोतिराव फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा धडाडीने पुरस्कार केला. त्यांनी सन १८६४ रोजी पुण्यातील गोखल्यांच्या बागेत एक विधवा विवाह घडवून आणला.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह

- विधवा झालेल्या स्त्रीयांवर समाजाची वक्र दृष्टी होती. समाज मार्तंडांकडून विधवा स्त्रीयांवर गरोदर राहण्याची वेळ आल्यास अशा स्त्रीयांना समाज स्विकारत नसत. त्यावेळी स्त्रिया आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारत.
- स्त्रियांना या दास्यातून बाहेर काढण्यासाठी फुले दाम्पत्यांनी विधवा महिलांना गुप्तपणे बाळंत होता यावे व आपले मुल तेथे ठेवता यावे यासाठी आपल्या राहत्या घराशेजारी सन १८६३ रोजी **‘बालहत्या प्रतिबंधक गृह’** स्थापन केले.
- या गृहासाठी महात्मा फुल्यांनी भित्तिपत्रक वाटले त्यात त्यांनी म्हटले होते, ‘विधवांनो, इथे येवून गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपले मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून आहे. त्या मुलांची काळजी अनाथाश्रम घेईल.’
- जोतिराव फुले यांनी सुरू केलेला हे भारतातील पहिलेच बालहत्या प्रतिबंधक गृह होते.

- फुले दाम्पत्यांनी १८७३ रोजी काशीबाई या ब्राह्मण स्त्रीचा बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलगा दत्तक म्हणून घेतला. त्यांनी त्याचे नाव 'यशवंत' असे ठेवले.
- यशवंत पुढे डॉक्टर बनला त्याचे लग्न हडपसरचे ग्यानबा कृष्णा ससाणे यांची मुलगी राधा हिच्यासोबत लावण्यात आले.
- फुल्यांनी आपल्या वडिलांचा वर्षश्राद्धाचा विधी गरीबांना अन्नदान व विद्यार्थ्यांना पुस्तके वाटून पार पडला.

अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य

जोतिबा फुले सामाजिक समतेच्या चळवळीचे आद्यप्रवर्तक होते. अस्पृश्यांच्या प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी फुल्यांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाच्या प्रसाराचा मार्ग स्वीकारला.

- सन १८५२ रोजी फुल्यांनी पुण्याच्या वेताळपेठेत (नाना पेठेत) अस्पृश्यांसाठी ची पहिली शाळा सुरू केली.
- आपल्या मित्रांच्या मदतीने फुल्यांनी १० सप्टेंबर १८५३ रोजी, 'महार, मांग इत्यादि लोकांसाठी विद्या शिकविण्याकरीता मंडळी' या नावाची संस्था काढली.
- १८६८ रोजी फुल्यांनी स्वतःच्या घरचा पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुल्ला केला.
- १८७७ रोजी फुल्यांनी आपले मित्र डॉ. शिवप्पा यांच्या मदतीने 'महाराणी व्हिक्टोरिया अनाथ आश्रम' सुरू केला.

शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य

भारतीय शेतकरी अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा, अज्ञान, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, मागासलेपणा यामुळे ग्रासलेला होता. या शेतकऱ्यास दुःखाच्या खाईतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न महात्मा फुल्यांनी केला. फुल्यांच्या मते, भारतीय शेतकऱ्यांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण त्यांचा अज्ञानीपणा आहे. परिणामी फुल्यांनी शिक्षणाचा पर्याय पुढे मांडला.

- जोतिबा फुल्यांनी 'शेतकऱ्यांच्या आसूड' या ग्रंथात शिक्षणाअभावी समाजाची कशी दुर्दशा झाली याचे वर्णन खालीलप्रमाणे केली आहे.

“विद्येविना मती गेली; मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली; गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

- शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण द्यावे, सरकारने त्यासाठी खास प्रयत्न करावेत, शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी वसतिगृह काढावीत, उद्योगधंद्यांचे शिक्षण त्यांना द्यावे, शेतकऱ्यांना नैसर्गिक आपत्तीवेळी सर्वतोपरी मदत करावी, कनिष्ठ वर्गातील लोकांना नोकऱ्यांत प्राधान्य द्यावे आशा सूचना फुल्यांनी सरकारला केल्या
- १८७६ रोजी पुणे व अहमदनगर येथील दख्खन च्या दंगे वेळी सावकारांच्या विरोधात 'नांगर चालणार नाही व जमीन पिकणार नाही' हे आंदोलन केले. यालाच खतफोडीचे आंदोलन म्हणतात.
- १८७७ रोजी दुष्काळा वेळी त्यांनी पीडितांच्या मदतीसाठी पुढाकार घेतला तसेच 'धनकवडी येथे दुष्काळ पीडित विद्यार्थ्यांच्यासाठी कॅम्प उभारला.
- १८७७ रोजी महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे चिरंजीव 'ड्यूक ऑफ कनॉट' भारतभेटीला आले असता पुण्यात त्यांना मानपत्र देण्याचा समारंभ झाला. या समारंभात जोतिबा फुले शेतकऱ्यांच्या वेशात उपस्थित राहिले.
- फुल्यांचा वेश 'डोक्यास मुंडासे, साधा अंगरखा, खांद्यावर घोंगडी, हातात काठी व पायात फाटक्या वाहाणा.' या पद्धतीचा होता.
- महात्मा फुले यांनी या समारंभात आपले विचार मांडले, "ड्यूक साहेब या ठिकाणी उत्तमोत्तम पोषण करून उपस्थित असलेले लोक हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी नाहीत. या देशातील बहुतांश लोक शेतकरी आहे आणि ते जो पोशाख वापरतात त्याच पेहरावात मी त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून आपल्या भेटीला आलो आहे. हिंदुस्थानच्या या बहुसंख्य जनतेचे हित तुम्हाला करावयाचे असेल तर त्यांचे अज्ञान घालवा. त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळण्याची सोय करा, असा त्या लोकांचा प्रतिनिधी म्हणून माझा निरोप महाराणीला कळवा."
- कृष्णाजी भालेकर संपादित 'दीनबंधु' या वृत्तपत्रात लिखाण करून शेतकऱ्यांवरील अन्यायाला वाचा फोडली.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

सामाजिक सुधारणेसाठी शुद्रातीशूद्रांची स्थिती सुधारण्यासाठी फुल्यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सामाजिक आणि धार्मिक गुलामगिरी नष्ट करणे हा मुख्य उद्देश सत्यशोधक समाजाचा होता.

'सार्वजनिक सत्यधर्म' आणि 'गुलामगिरी' या दोन ग्रंथात फुल्यांनी सत्यशोधक समाज बाबतचे आपले विचार मांडले आहेत.

- 'सर्वसाक्षी जगत्पती | त्याला नकोच मध्यस्ती |' हे या समाजाचे ब्रीदवाक्य होते.
- समता, स्वातंत्र्य, व बंधुता हे विचार रुजविण्यासाठी या समाजाची स्थापना झाली.
- सत्यशोधक समाजाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करताना महात्मा फुले म्हणाले, “ ब्राम्हण, भट, जोशी, उपाध्ये या लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र लोकांना मुक्त करण्याकरिता व आपल्या मतलबी ग्रंथाच्या आधारे आज हजारो वर्षे ते शूद्र लोकांस नीच मानून गफळतीने लुटत आहे. यास्तव सदुपदेश व विद्याद्वारे त्यांचे वास्तविक अधिकार देण्याकरिता हा समाज आहे.”
- सत्यशोधक समाजाची तत्वे :

- १) ईश्वर निर्गुण निराकार आहे.
- २) ईश्वर एकाच आहे तो सत्य स्वरूप आहे.
- ३) मनुष्य जातीने श्रेष्ठ नसून गुणकर्माने श्रेष्ठ ठरतो.
- ४) कोणताही धर्म ग्रंथ प्रमाण व ईश्वर निर्मित नाही.
- ५) परमेश्वर अवतार घेत नाही.
- ६) सर्व माणसे एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत व परमेश्वर त्याचा मायबाप आहे.
- ७) परमेश्वराची प्रार्थना करण्यासाठी पुरोहिताची (मध्यस्थाची) आवश्यकता नाही.

सत्यशोधक समाजाचे सभासद होताना सदस्यांना पुढीलप्रमाणे शपथ घ्यावी लागत, “सर्व मानव प्राणी एकाच देवाची लेकरे आहेत. सबब ती माझी भावंडे आहेत. अशा बुद्धीने मी त्यांच्याशी वागेन, परमेश्वराची पूजा, भक्ति अगर ध्यानधरना करतेवेळी अगर धार्मिक विधीवेळी मी मध्यस्थाची गरज ठेवणार नाही. मी माझ्या मुला मुलींना सुशिक्षित करेन.”

सत्यशोधक विवाह पद्धती

- सत्यशोधक विवाह पद्धती हे सत्यशोधक समाजाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. या विवाहपद्धतीत पुरोहिताविना लग्ने लावली जात. विवाह समारंभासाठी मराठीत रचलेली मंगळाष्टके गायली जात.
- पहिला सत्यशोधक विवाह २५ डिसेंबर १८७३ रोजी सीताराम आल्हाट आणि राधाबाई दिनकर यांच्यात झाला.
- दुसरा विवाह ज्ञानोबा ससाणे आणि काशीबाई शिंदे यांच्यात झाला
- सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी गंजपेठेत 'सावता माळी फ्री बोर्डिंग' ची स्थापना केली.

सत्यशोधक समाजाची पहिली कार्यकारिणी

- अध्यक्ष : डॉ. विश्राम रामजी घुले
- कोषाध्यक्ष : महात्मा जोतिराव फुले
- कार्यवाहक : नारायण गोविंद कडलख

कृष्णराव भालेकर यांच्या विनंती करून १८७४ रोजी मुंबई येथे सत्यशोधक समाजाची शाखा सुरू करण्यात आली.

- मुंबई शाखेचे सदस्य : रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू, नरसिंगराव सायबू वडताळ, जाया यल्लप्पा लिंगू, व्यंकु बळोजी कालेवार
- सातारा आणि कोल्हापूर सत्यशोधक समाजाचे बालेकिल्ले होते.
- सन १८९३ रोजी सासवड येथे झालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान सावित्रीबाई फुले यांनी भूषविले.
- १७ एप्रिल १९११ रोजी पुणे येथे झालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या परिषदेचे अध्यक्ष रामय्या अय्यावारू होते.

हंटर कमिशन ला साक्ष

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेची पाहणी करण्यासाठी १८८२ रोजी आलेल्या हंटर कमिशन पुढे महात्मा फुले यांनी पुढीलप्रमाणे साक्ष दिली, “सरकार गरीब शेतकाऱ्यांकडून जो सारा वसूल करते त्या वसुलीचे उत्पन्न वरिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणावरच खर्च होते. वरिष्ठ वर्ग स्वतःपुरताच विचार करतो, म्हणून सरकारने कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे. बारा वर्षाखालील मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत दिले पाहिजे.”

- हंटर कमिशन पुढे फुले म्हणतात, “प्राथमिक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षित असावेत. त्याचबरोबर ते शेतकारी वर्गातील असावेत. ब्राह्मण वर्गातील शिक्षक धार्मिक पूर्वग्रहामुळे कनिष्ठ वर्गीयांशी फटकून वागतात. शेतकरी वर्गातील शिक्षक त्या वर्गात अधिक सहजपणे मिसळतील. समाजातील कनिष्ठ थरांशी ते तत्परतेने एकरूप होतील.”

कामगार विषयक व अन्य कार्य

मजुरांवर होणाऱ्या शोषणास वाचा फोडण्यासाठी महात्मा फुले यांनी 'मुंबई कामगार संघ' ची स्थापना १८८४ रोजी केली. या संघाचे रूपांतर पुढे नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'बॉम्बे मिल हँड असोशीएशन सोसायटी' मध्ये करण्यात आले. ही भारतातील मजुरांची पहिलीच संघटना होती. या संघटनेमार्फत मुंबईतील गिरणी कामगारांचे प्रश्न सरकार पुढे मांडण्यात आले.

महात्मा फुले सन १८७६ ते १८८२ या काळात पुणे महानगरपालिकेचे सदस्य (नगरसेवक) होते. नगर सेवक असताना त्यांनी पुण्यातील लोकांसाठी सार्वजनिक सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केला. पुण्यात मार्केट ची इमारत बांधण्यासाठी आणि रिपन ला मानपत्र देण्याच्या समारंभास फुल्यांनी विरोध केला. त्यांच्यामते, यावर होणारा खर्च शिक्षणावर करायला हवा.

महात्मा फुले यांचे साहित्य

- **तृतीय रत्न** : सन १८५५ रोजी तृतीय रत्न हे नाटक महात्मा फुले यांनी लिहिले. 'पुरोहित लोक आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देऊन अज्ञानी शूद्रास कसे फसवितात व ख्रिस्ती मिशनरी आपल्या निपक्षपाती धर्माच्या आधारे अज्ञानी शूद्रास खरे ज्ञान सांगून त्यास कसे सत्यमार्गावर आणतात' त्याचे मर्म या नाटकाच्या माध्यमातून फुल्यांनी दाखवून दिले आहे.
- **छत्रपती शिवाजी भोसले यांचा पोवाडा** : सन १८६९ रोजी महात्मा फुल्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज यांची रायगडावरील समाधी शोधून काढली व पुण्यात भव्य मिरवणूक काढून पहिली 'शिवजयंती' साजरा केली. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कर्तृत्व व पराक्रम लोकांच्या लक्षात यावे यासाठी १८६९ रोजी शिवाजी महाराजांचा पोवाडा रचला. फुल्यांनी या पोवाड्यात शिवाजी महाराजांना 'कुळवाडी भूषण' म्हणून संबोधले आहे. या पोवाड्यास शुद्ध करण्यासाठी महात्मा फुल्यांना, बाबा पद्मजी यांचे सहकार्य लाभले.
- **ब्राम्हणांचे कसब** : १८६९ रोजी महात्मा फुल्यांनी 'ब्राम्हणांचे कसब' हा ग्रंथ लिहून स्वार्थसाधू ब्राम्हणांच्या कारवाया स्पष्ट केल्या आहेत. आपल्या सांस्कृतिक परंपरेतील ब्राम्हणांचे महात्म्य व विद्येची मक्तेदारी आणि मागासलेल्या जातीतील अज्ञान, अंधश्रद्धा व रूढीपरंपरा इत्यादी विषयांची चर्चा या ग्रंथात केली आहे.
- **गुलामगिरी** : १८७३ रोजी महात्मा फुल्यांनी गुलामगिरी हा ग्रंथ प्रकाशित केला. 'अमेरिकेत गुलामगिरी विरुद्ध लढणाऱ्या लोकांना' हा ग्रंथ अर्पण करण्यात आला आहे. या ग्रंथात ब्रम्हदेवाच्या उत्पत्ती पासून ते भटपांड्यांच्या बंडापर्यंत (१८५७ चा उठाव) समग्र इतिहास नमूद

केला आहे. सर्वसामान्यांना ज्ञानाचे दरवाजे बंद झाल्यामुळे पुरोहितांच्या मध्यस्थीची गरज निर्माण झाली, या मध्यस्थी वर कठोर टीका या ग्रंथात केली आहे.

- **शेतकऱ्यांचा आसूड :** महात्मा फुल्यांनी सन १८८३ रोजी हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या खालावलेल्या स्थितीचे वर्णन केले आहे. शिक्षणाअभावी समाजाची दुर्दशा कशी झाली आहे याबाबतचे वर्णन या ग्रंथात करण्यात आले आहे.
- **सत्सार :** सन १८८५ रोजी हे नियतकालिक फुल्यांनी सुरू केले. यात त्यांनी सामाजिक प्रश्नांचा ऊहापोह केला आहे.
- **इशारा :** सन १८८५ रोजी बडोद्याचे महाराज यांच्या सत्कार समारंभात न्यायमूर्ती रानडे यांनी म्हटले, “हिंदी समाजात मतभेद असले तरी तो आपल्या हितास आडवा येत नाही.” या विधानाचा समाचार फुल्यांनी इशारा या ग्रंथात घेतला. या ग्रंथात फुले जातिभेदविषयक विचार मांडले आहे.
- **सार्वजनिक सत्यधर्म :** हा ग्रंथ महात्मा जोतिराव फुले यांचा शेवटचा ग्रंथ होता. फुल्यांनी त्यांना अर्धांगवायु झाला असतानाही डाव्या हाताने लिहून १८८९ पूर्वी पूर्ण केला. हा ग्रंथ १८९१ रोजी फुल्यांच्या निधनानंतर प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथात त्यांनी धार्मिक, व्यावहारिक विषयांची चर्चा केली आहे. सुख, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य, स्वर्ग, स्त्री - पुरुष, पाप - पुण्य, जातिभेद, नीती, दैव इत्यादी प्रश्नांचा त्यांनी ऊहापोह केला. मनुष्यमात्राच्या जीवितसाफल्यासाठी धर्मभावनेची आवश्यकता आहे अशी फुल्यांची धारणा या ग्रंथातून स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रातील आद्य क्रांतिकारक आणि त्यांचा विद्रोह

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

उमाजी नाईक : (७ सप्टेंबर १७९१-३ फेब्रुवारी १८३२)

- जन्म पुणे जिल्ह्यातील **भिवडी (ता. पुरंदर)** येथे झाला. वडील दादजी खोमणे हे पुरंदर किल्ल्याचे रखवालदार म्हणून काम करत होते.
- छ. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून अनेक किल्ल्यांची राखणदारी रामोशी समाजाकडे सोपविण्यात आली होती. उमाजी नाईक लहानपणापासून वडिलांसोबत पुरंदरच्या रखवालीचे काम करत. आपल्या वडिलांकडून त्यांनी गोफण चालविणे, तीर मारणे, कुऱ्हाड चालविणे, भाला फेकणे, तलवार व दांडपट्टा चालविणे इ. कौशल्ये आत्मसात केली होती.
- उमाजी नाईक ११ वर्षांचे असताना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले (१८०२) आणि वंशपरंपरेने वतनदारी त्यांच्याकडे आली.
- इंग्रजांच्या सल्ल्यावरून १८०३ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाने पुरंदर किल्ला रामोशींच्या ताब्यातून काढून घेण्याचा प्रयत्न केला, यावेळी रामोशींनी कडाडून विरोध केला. परिणामी पेशवा बाजीराव II याने रामोशी लोकांचे हक्क, वतने, जमिनी जप्त केल्या. उमाजी नाईकानी पेशव्यांच्या या अत्याचाराच्या विरुद्ध संघर्ष केला.
- रामोशी समाज उमाजी नाईकना आपला नेता मानत होते. गोर गरिबांना लुटणारे सावकार, वतनदार व जमीनदार यांना त्यांनी आपले लक्ष बनविले.
- गोरगरिबांना लुटून सावकार झालेल्या मुंबईच्या **चानजी मातिया** या पेढीवाल्याचा माल उमाजींनी पनवेल-खालापूरजवळ धाड घालून पळविला. तेव्हा उमाजी नाईकांना इंग्रजांनी अटक केली व एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.
- तुरुंगातून सुटल्यानंतर एका दरोड्यात ते पुन्हा त्यांना पकडण्यात आले व त्यांना सात वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली.

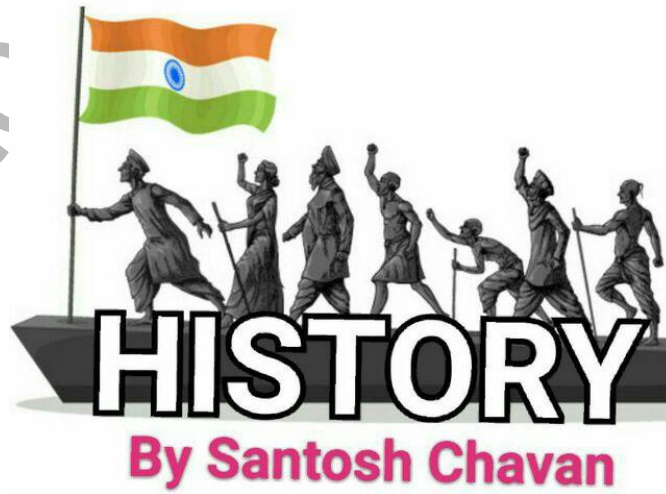
- उमाजी नाईक खंडोबाचा भक्त होते. त्यांच्या पत्रावर 'खंडोबा प्रसन्न' असे शीर्षक दिसते. त्यांचा भाऊ आमृता याने सत्तू बेरडाच्या नेतृत्वाखाली इंग्रजांचा भांबुड्याचा लष्करी खजिना लुटला (१८२४-२५).
- १८२५ मध्ये सत्तूच्या मृत्युनंतर त्याच्या टोळीचे प्रमुख उमाजी नाईक झाले.
- उमाजींविरुद्ध इंग्रज सरकारकडे तक्रारी वाढल्याने २८ ऑक्टोबर १८२६ रोजी इंग्रजांनी त्यांच्याविरुद्ध पहिला जाहीरनामा काढला. यामध्ये उमाजी व त्यांचा साथीदार पांडूजी यांना पकडून देणाऱ्यांना १०० रु. चे बक्षीस जाहीर केले.
- दुसऱ्या एका जाहीरनाम्यात उमाजीला साथ देणाऱ्यांना ठार मारण्यात येईल, असे जाहीर करण्यात आले.
- परिणामी उमाजींनी इंग्रजांविरुद्ध मोहीमच सुरू केली. भिवडी, किकवी, परिंचे, सासवड व जेजुरी भागात त्यांनी लुटालूट केली. त्यामुळे इंग्रज सरकारने उमाजींना पकडण्यासाठी स्वतंत्र घोडदळाची नियुक्ती केली व १५२ ठिकाणी चौक्या बसविल्या, परंतु उमाजी इंग्रजांच्या हाती सापडले नाहीत.
- ८ ऑगस्ट १८२७ रोजी इंग्रजांनी पुन्हा एक जाहीरनामा काढला, "जे लोक सरकारला मदत करणार नाहीत, त्यांना उमाजीचे साथीदार समजण्यात येईल असे घोषित केले" उमाजींना पकडणाऱ्यास १२०० रु. चे बक्षीस जाहीर केले.
- उमाजी नाईकांनी स्वतःला 'राजे' म्हणवून घेण्यास सुरुवात केली.
- १८२७ मध्ये उमाजीने इंग्रजांना आव्हान देत पुण्याचा कलेक्टर एच. डी. रॉबर्टसन याच्याकडेच आपल्या मागण्या केल्या. मागण्या मान्य न केल्यास रामोशाच्या उठावास सामोरे जावे लागेल, अशी धमकी दिली.
- उमाजींच्या विरोधात रॉबर्टसनने ५ कलमी जाहीरनामा काढला (१५ डिसेंबर १८२७) यामध्ये उमाजींना पकडून देणाऱ्यास ५००० रु. चे बक्षीस जाहीर केले.
- या जाहीरनाम्याला प्रतिरोध म्हणून २५ डिसेंबर १८२७ रोजी ठाणे व रत्नागिरी सुभ्यासाठी उमाजींनी स्वतंत्र जाहीरनामा काढला. जाहीरनाम्यानुसार १३ गावांनी उमाजींना आपला महसूल दिला.
- इंग्रजांनी उमाजी नाईकांची पत्नी, दोन मुले व एका मुलीस कैद केले. तेव्हा उमाजी इंग्रजांना शरण गेले. इंग्रजांनी त्यांचे सगळे गुन्हे माफ केले व आपल्या पदरी नोकरीस ठेवले.

- १८२८-२९ या काळात उमाजींकडे पुणे व सातारा या भागात शांतता ठेवण्याची जबाबदारी होती. या काळात त्यांनी अनेक मार्गांनी पैसा जमा केला. त्यामुळे इंग्रजांनी ऑगस्ट १८२९ मध्ये त्यांच्यावर लुटमारी, खंडण्या गोळा करणे, मेजवाण्या घेणे इत्यादी आरोप ठेवले;
- या काळात उमाजींनी इंग्रजांविरोधात सैन्य जमवण्यास सुरुवात केली. पुणे जिल्हयातील पुरंदर तालुक्यातील कऱ्हे पठारा वरून इंग्रजांविरुद्ध त्यांनी कारवाई करण्यास सुरुवात केली.
- इंग्रजांनी उमाजींना पकडण्यासाठी कॅप्टन अॅलेक्झांडर मॅकिंटॉश यांची नियुक्ती केली.
- पुण्याचा कलेक्टर जॉर्ज गिबर्न याने २६ जानेवारी १८३१ रोजी उमाजींविरुद्ध जाहीरनामा काढला.
- त्यानंतर उमाजींनी इंग्रजांच्या विरोधात आपला जाहीरनामा काढला (१६ फेब्रुवारी १८३१). हा जाहीरनामा 'स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा' म्हणून देखील ओळखला जातो.
- यामध्ये त्यांनी "दिसेल त्या यूरोपियनला ठार मारावे, ज्या रयतेची वतने व तनखे इंग्रजांनी बंद केली आहेत, त्यांनी उमाजीच्या सरकारला पाठिंबा द्यावा, त्यांची वतने व तनखे आपण त्यांना परत मिळवून देऊ; कंपनी सरकारच्या पायदळात व घोडदळात असणाऱ्या शिपायांनी कंपनीचे हुकूम धुडकावून लावावेत, कोणत्याही गावाने इंग्रजांना महसूल देऊ नये, नाहीतर त्या गावांचा विध्वंस केला जाईल, असा इशारा उमाजींनी दिला होता.
- या जाहीरनाम्यानंतर उमाजींनी 'समस्त गडकरी नाईक' यांना उद्देशून एक पत्रक काढले व इंग्रजांविरुद्ध उठाव करण्याचे आवाहन केले.
- उमाजी व त्यांच्या साथीदारांनी कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, सातारा, पुणे व मराठवाड्यात अक्षरशः धुमाकूळ घातला. त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी अनेक इंग्रज अधिकारी नेमले गेले
- ८ ऑगस्ट १८३१ रोजी इंग्रजांनी आणखी एक जाहीरनामा काढून उमाजींना पकडून देणाऱ्यास १०,००० रु. बक्षीस व ४०० बिघे जमीन देण्याचे जाहीर केले. या आमिषाला उमाजीचे दोन साथीदार काळू व नाना हे बळी पडले.
- त्यांनी उमाजींना उत्तली येथे १५ डिसेंबर १८३१ रोजी स्वतः पकडून इंग्रजांच्या स्वाधीन केले. त्यानंतर इंग्रजांनी उमाजी नाईकांना पुणे येथे ३ फेब्रुवारी १८३४ रोजी फाशी देण्यात आली. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस महाराष्ट्रातील इंग्रज सत्तेच्या विरोधात तळागाळातील लोकांकडून घडून आलेला हा पहिला क्रांतिकारी होय.

राघोजी भांगरे (८ नोव्हेंबर १८०५ – २ मे १८४८)

- राघोजीचा जन्म महादेव कोळी जमातीत झाला.
- मराठा राज्याच्या पराभवानंतर ब्रिटिशांनी महादेव कोळ्यांच्या परंपरागत अधिकारांत गणल्या जाणाऱ्या सह्याद्रीतील किल्ल्यांच्या शिल्लेदाऱ्या, वतनदाऱ्या जप्त केल्या परंपरागत अधिकार काढून घेतल्याने महादेव कोळ्यांमध्ये मोठा असंतोष निर्माण झाला.
- इ.स. १८२८ साली शेतसारा वाढवण्यात आला. सारावसुलीमुळे गोरगरिबांना रोख पैशाची गरज भासू लागली त्यामुळे गोरगरिब सावकार, वाण्याकडून भरमसाठ दराने कर्जे घेऊ लागले
- कर्जाच्या मोबदल्यात सावकार जमिनी बळकावू लागले. त्यामुळे राघोजींनी सावकार आणि ब्रिटिश यांच्याविरुद्ध बंडाला सुरुवात केली.
- इ.स.१८३० साली अकोले तालुक्यातील राम किरवे याला अटक करून इंग्रजांनी यामुळे महादेव कोळी जमातीच्या बंडखोरांत दहशत पसरेल, असे ब्रिटिशांना वाटत होते. रामा किरवे चा जोडीदार राघोजी भांगरे याने सरकारविरोधी बंडात सामील होऊ नये, यासाठी इंग्रजांनी त्याला मोठ्या नोकरीवर घेतले
- परंतु नोकरीत पदोपदी होणाऱ्या अपमानामुळे राघोजीने नोकरी सोडून बंडात उडी घेतली.
- पुणे जिल्ह्यात व नगर जिल्ह्यात राघोजी भांगरे आणि बापू भांगरे यांच्या नेतृत्वाखाली उठाव सुरू झाला. इ.स. १८३८ साली उठावाला सुरुवात केली.
- कॅप्टन मॅकिंटॉश याने हे बंड मोडण्यासाठी सर्व अवघड खिंडी, दऱ्या, घाट, रस्ते, जंगले याची बारीकसारीक माहिती मिळविली. बंडखोरांची गुप्तते बाहेर काढली. परंतु भांगरे यांनी इंग्रजापुढे शरणागती पत्करली नाही .
- ब्रिटिशांनी भांगरे यांच्या विरुद्ध व्यापक कारवाई करून सुमारे ८० लोकांना कैद केले. या कारवाईत राघोजीचा उजवा हात समजला जाणारा बापूजी मारला गेला. राघोजीला पकडण्यासाठी इंग्रज सरकारने ५ हजारांचे बक्षीस जाहीर केले.
- ऑक्टोबर १८४३ मध्ये राघोजी मोठी टोळी घेऊन घाटावरून खाली उतरला आणि त्याने अनेक दरोडे घातले.
- राघोजीने मारवाड्यांच्या घरावर छापे घातले. मारवाडी लोकानी भांगरे च्या विरुद्ध पोलिसांत तक्रार दिली.
- राघोजीचा तपास करण्यास आलेल्या पोलिसांना माहिती न दिल्याने पोलिसांनी राघोजीच्या आईचे निर्दयपणे हाल केले.

- राघोजीने टोळी उभारून **नगर व नाशिक** येथे पोलीसाविरुद्ध हल्ले केले तसेच हाती लागलेल्या **प्रत्येक मारवाड्याचे नाक** कापले. राघोजीच्या भीतीने मारवाडी गाव सोडून पळून गेले.
  - साताऱ्याच्या पदच्युत छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांना पुन्हा सत्तेवर आणण्यासाठी इंग्रजांविरुद्ध उठावाचे व्यापक प्रयत्न चालले होते राघोजीचा त्यांच्याशी संबंध आला होता.
  - बंडासाठी पैसा उभारणे, छळ करणाऱ्या सावकारांना धडा शिकविणे या हेतूने राघोजी खंडणी वसूल केली.
  - बंड उभारल्यानंतर राघोजीने '**आपण शेतकरी, गरिबांचे कैवारी असून सावकार व इंग्रज सरकारचे वैरी आहोत**', अशी भूमिका जाहीर केली.
  - भीमाशंकर, वज्रेश्वरी, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक येथे राघोजीची भारी दहशत होती. जुन्नर येथील लढाईत मात खाल्यानंतर राघोजी कोणाला शोधता येऊ नये म्हणून गोसाव्याच्या वेशात फिरू लागला.
  - पंढरपूर येथे बंडाच्या काळात तेथील आदिवासींना पुन्हा जमा करून बंड करण्याच्या तयारीत असणाऱ्या राघोजीला इंग्रजांनी पकडले व ठाण्यास नेले.
  - राघोजीला इंग्रजांनी वकील मिळू दिला नाही त्यामुळे कोर्टात त्याने स्वतःच बाजू मांडली
- आद्य क्रांतिकारक राघोजी भांगरे यांना २ मे १८४८ रोजी **ठाणे सेंट्रल जेल येथे फाशी** देण्यात आली.

वासुदेव बळवंत फडके (४ नोव्हे. १८४५ ते १७ फेब्रु. १८८३)

- भारताच्या या आद्यक्रांतिकारकाचा जन्म ४ नोव्हे. १८४५ रोजी कुलाबा जिल्ह्यातील शिरदोण येथे झाला.
- रेल्वे विभागात लिपिक म्हणून काम करित असताना त्यांनी पूना सार्वजनिक सभेत सहभाग घेतला.
- न्यायमूर्ती रानडे आणि गणेश वासुदेव जोशी यांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता.
- फडक्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात भूमिका घेत असताना स्वदेशी वस्तु वापरण्याची शपथ घेतली. यासाठी त्यांनी १८७४ रोजी पुणे येथे 'पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूट' या संस्थेची स्थापना केली.
- समाजात ऐक्य, समानता, समन्वय निर्माण करण्यासाठी 'ऐक्यावर्धिनी सभा' स्थापन केली.
- वासुदेव बळवंत फडके दत्ताचे उपासक असल्याकरणाने त्यांनी दत्तमहात्म हा सुमारे ७००० ओव्यांचा ग्रंथ लिहिला.
- दौलतराव नाईकांच्या मदतीने फडक्यांनी लोणीजवळ धामरी गावावर पहिला दरोडा टाकला यात त्यांना ३००० रुपये मिळाले.
- सरकारी खजिना लुटण्यापेक्षा खेड्यापाड्यातील श्रीमंत लोकांची घरे लुटण्यावर त्यांनी विशेष भर दिला
- मे १८७९ रोजी इंग्रजांविरुद्ध फडक्यांनी पहिला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्यानुसार, "आतापर्यंत फक्त श्रीमंत लोकांविरुद्ध चालविलेली आमची मोहीम यापुढे युरोपियन लोकांविरुद्ध आम्ही सुरू करू. युरोपियनांची सापडेल तेथे कत्तल करू आणि १८५७ च्या बंडासारखे दुसरे बंड उभारू."
- पुण्याचे पोलीसप्रमुख मेजर डॅनियल यांनी फडके यांना पकडण्यासाठी ४००० रुपयाचे बक्षीस जाहीर केले तर फडके यांनी मुंबईचे गवर्नर सर रिचर्ड टेम्पल यांचे डोके कापून आणून देणाऱ्यास १०,००० रुपये बक्षीस दिले जाईल असे जाहीर केले.
- २३ जुलै १८७९ रोजी विजापूर जवळील देवर नावडगी या गावाच्या बाहेर बौद्ध विहारामधे गाढ झोपलेले असताना फडके यांना इंग्रजानी अटक केली.
- फडक्याच्या वतीने गणेश वासुदेव जोशी आणि महादेव आपटे यांनी न्यायालयीन केस लढविली.
- फडक्यांवर राजद्रोहाचा गुन्हा दाखल करून ३ जाने. १८८० रोजी एडन च्या तुरुंगात रवानगी करण्यात आल. १७ फेब्रुवारी १८८३ रोजी एडन तुरुंगात वासुदेव बळवंत फडके यांचे निधन झाले.
- अमृत बाजार पुत्रिकेने फडक्यांचा गौरव करताना म्हटले, "देशप्रेमाने ओथंबलेला हिमालयासारखा उत्तुंग महापुरुष"

- वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बलिदानाने महाराष्ट्रात अनेक गुप्तचर संघटना कार्यरत झाल्या. यापैकी सर्वात प्रसिद्ध पुण्यातील 'चाफेकर क्लब', कोल्हापुरातील 'शिवाजी क्लब', वर्धा व नागपूर चा 'आर्य बांधव समाज क्लब' होता.

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

चाफेकर क्लब

रॅन्ड ची हत्या : २१ जून व २२ जून १८९७ रोजी महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या राज्य समारंभाला ६० वर्षे पूर्ण झाली होती. म्हणून हिरक महोत्सव साजरा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता. याबाबत लोकमान्य टिळकांनी केसरी मधून 'राणी सरकारचा जयजयकार' असा लेख लिहून ही 'वेळ हिंदुस्थानात सिल्वर ज्युबली साजरा करण्याची नाही' असे म्हटले.

- त्याच दिवशी म्हणजे २२ जून १८९७ रोजी पुणे प्लेग कमिशनचा अध्यक्ष रॅन्ड आणि लेफ्टनंट आयर्स्ट यांची गोळ्या घालून गणेशखिंड जवळ दामोदर चाफेकर आणि बाळकृष्ण चाफेकर यांची हत्या करण्यात आली.
- हत्येवेळी 'गोंद्या आला रे आला' अशी समयसूचक घोषणा देण्यात आली.
- या हत्येमागे नातू बंधु आणि लोकमान्य टिळक यांचा हात असल्याचा मुंबई सरकारचा दाट संशय होता.
- २७ जुलै रोजी नातू बंधु यांना अटक करण्यात आली व त्यांना देशातून हद्दपार करण्यात आले.
- लोकमान्य तिलकांनी या विरुद्ध, 'सरकारचे डोके ठिकाण्यावर आहे का?' आणि 'राज्य करणे म्हणजे सुड उगविणे नव्हे' असे दोन अग्रलेख केसरी मध्ये लिहिले.
- रॅन्ड हत्ये नंतर दामोदर पंत चाफेकरांनी आपले सहकारी खंडेराव साठे यांच्यामार्फत 'गणेशखिंडीतील गणपती पावला' असा निरोप टिळकांना पाठविला.
- वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन सरकारने लोकमान्य टिळकांवर १८ महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा ठोठावली.

- टिळकांचे सहकारी वासुकाका जोशी यांनी चाफेकर बंधु यांना कर्नाटकात लपविले होते. परंतु **द्रविड बंधु** च्या फितुरीमुळे दामोदर चाफेकर आणि बाळकृष्ण चाफेकर यांना ब्रिटिश सरकारने अटक केली त्यांना फाशीची शिक्षा देण्यात आली
- इंग्रजांना फितूर झालेल्या द्रविड बंधूंची (गणेश आणि रामचंद्र) हत्या **महादेव विनायक रानडे** आणि **वासुदेव चाफेकर** यांनी केली परिणामी द्रविड बंधूंच्या हत्येच्या आरोपाखाली त्यांना फाशीची शिक्षा देण्यात आली. (फाशीचा क्रम : दामोदर, वासुदेव, महादेव रानडे आणि शेवटी बाळकृष्ण चाफेकर)
- चाफेकर बंधुंना कैद झाल्यानंतर **‘युरोपियन लोकांचे खून करणे चांगले आहे ! चाफेकरांना तुरुंगातून मुक्त केले पाहिजे’** असा प्रचार महाराष्ट्रातील गुप्तचर संघटनांनी केला.
- वासुदेव चाफेकरांना अटक झाल्यानंतर १९ फेब्रु. रोजी कोल्हापूरच्या आंबाबाई मंदिरावर एक पत्रक पाहायला मिळाले, “ तरुणांनो जागे व्हा, तुम्ही शस्त्रे हातात घ्या आणि ज्यांनी टिळकांना अटक केली त्यांच्याविरुद्ध ती वापरा”
- चाफेकर क्लब शी संबंधित **दामुआण्णा भिडे** रॅन्डच्या हत्येनंतर ते वऱ्हाड ला गेले तेथे त्यांनी तरुणांना वैचारिक व शस्त्रास्त्राचे शिक्षण द्यायला सुरुवात केली.
- मिरज येथील तरुण **मारुती गणेश भोसले** याने टिळकांना १९०८ रोजी अटक झाल्यानंतर शिक्षेचा बदला घेण्यासाठी पंढरपूर येथे बॉम्ब बनविण्याचे सत्र सुरू केले.

शिवाजी क्लब, कोल्हापूर

१) हनुमंतराव कुलकर्णी

यांना कोल्हापूरचे वासुदेव बळवंत फडके म्हणतात. जबलपूर येथील युरोपियन बर्न कंपनीत कौलांच्या कारखान्यात मंजूर कुली म्हणून यांनी अनेकवर्षे काम केले. दिवसरात्र जागून तेथील भट्टीची माहिती घेतली. **‘आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा कारखाना हाताशी असल्याशिवाय स्वातंत्र्य प्राप्ती होणार नाही’**या सूत्रावर त्यांनी टिळकांशी वाटाघाटी केल्या.

लोकमान्य टिळकांनी हनुमंतराव कुलकर्णी आणि कृष्णाजी खाडीलकर यांना काडतुस व रायफली बनविण्यासाठी नेपाळला पाठविले. हनुमंतराव नेपाळवरून भारतात आल्यानंतर पंजाब मध्ये राहून इंग्रजांविरुद्ध कारवाई केली.

२) सदाशिव नीलकंठ जोशी :

कोल्हापूर च्या शिवाजी क्लब शी संबंधित सदाशिव जोशी यांनी इंग्रजांविरुद्ध **बीडच्या उठावाचे** नेतृत्व केले. उठावासाठी लागणारा पैसा उभारण्यासाठी त्यांनी आपले लोक फ्रांस व रशियाला पाठविले.

३) कृष्णाजी दादाजी कुलकर्णी

कृष्णाजी दादाजी उर्फ **के. डी. कुलकर्णी** शिवाजी क्लब शी संबंधित होते. केडबा बॉम्ब बनविण्याच्या प्रशिक्षणासाठी **जपान** ला गेलेले पहिले क्रांतिकारक होते. १८९९ रोजी त्यांनी जपान येथे जावून बॉम्ब बनविण्याचे प्रशिक्षण घेतले. भारतात आल्यानंतर ग्वाल्हेर संस्थानात त्यांनी नोकरी केली. कलकत्ता, बनारस, हैद्राबाद येथील वास्तव्यात त्यांनी अनेक तरुणांना बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण दिले.

१९१३ रोजी इंग्रजांनी केडबा जिथे दिसेल तिथे पकडण्याचा हुकूम दिला. अखेर १९१९ रोजी इंग्रजांनी केडबांना अटक करून ७ वर्षांची शिक्षा दिली.

४) गोविंद नारायण पोतदार

केडबा नंतर जपानला जाणारे गोविंद पोतदार होते. ते मूळचे सोलापूर जिल्ह्यातील संस्थानचे रहिवासी होते. हैद्राबादच्या निजाम कॉलेजातून मद्रास विद्यापीठाची पदवी घेतल्यानंतर **काच तयार करण्याचे शास्त्र शिकविण्यासाठी ते जपानला गेले** आणि १९०७ रोजी भारतात परत आले. त्यांनी माहीमला आगपेट्या बनविण्याचा एक कारखाना उभा केला. या कारखान्यात त्यांनी बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण क्रांतिकारकांना दिले.

विष्णुपंत पिंगळे, के. डी. भागवत, कृष्णाजी लिमये पांडुरंग सदाशिव खानखोजे, विहारी पत्राचे संपादक रामभाऊ मंडलिक इत्यादींना गोविंद पोतदार यांनी आपल्या कारखान्यात नोकरी देण्याच्या बहाण्याने बॉम्ब बनविण्याचे प्रशिक्षण दिले.

५) नानासाहेब नागपूरकर

कोल्हापूरच्या शिवाजी क्लबचे सदस्य श्रीपाद दत्तात्रय उर्फ नानासाहेब नागपूरकर वयाच्या १६ व्या वर्षी हैद्राबादला गेले. तेथे त्यांनी बंदूका चलविण्याचे प्रशिक्षण घेतले

महाराष्ट्राच्या गुप्त संघटनांचे कार्यकर्ते

- नागपूरचे श्रीधर परांजपे आणि बुवा उपाध्ये
- यवतमाळचे डॉ. सिद्धनाथ काणे आणि जनार्दन वाजणे
- अमरावतीचे दादासाहेब खापर्डे
- हैद्राबादचे नरहरपंत घारपुरे आणि बोरामणिकर
- बेळगावचे गंगाधर देशपांडे

या सर्वांवर लोकमान्य टिळक आणि वि. दा. सावरकर यांचा प्रभाव होता. यापैकी यवतमाळचे डॉ. सिद्धनाथ काणे यांनी कलकत्ता येथे वैद्यकीय शिक्षण घेत असताना नरहर विठ्ठल भावे आणि आबाजी पातूरकर यांच्या सहाय्याने डॉ. काणे यांनी फ्रेंचाच्या ताब्यातील चंद्रनगर येथून ८ पिस्तुल व बॉम्ब बनविण्याचे साहित्य घेऊन यवतमाळला गेले व तिथे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र कारवाई केली.

सेनापती बापट

पांडुरंग सदाशीव बापट अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील रहिवासी होते. मुंबई विद्यापिठातील शिष्यवृत्ती घेऊन १९०५ रोजी ते लंडनला गेले. लोकमान्य टिळकांच्या विनंतीवरून बापट यांची इंडिया हाऊस येथे राहण्याची व्यवस्था करण्यात आली. लंडनच्या आपल्या वास्तवात भारताबाबत खरी माहिती प्रसूत व्हावी या हेतूने बापटांनी 'हिंदुस्थानातील इंग्रजी राजवट' या विषयावर व्याख्याने दिली. शामजी कृष्ण वर्मा यांनी मातृभूमी रक्षणासाठी खालील शपथ घेतली.

“माझ्या पारतंत्र मातृभूमीला स्वातंत्र्य करण्यासाठी मी आजपासून आजीवन काया वाचा मनाने झटने आणि तिची हाक येताच तीच्या सेवेसाठी धावेल याकामी मला देहाचा होम करावा लागला तरी मी फिरून याच भारतखंडात जन्म घेईन व अपुरे राहिलेले काम पूर्ण करून दाखवेन.”

अभिनव भारत

१८९९ रोजी वि. दा. सावरकरांनी आपले सहकारी म्हसकर व पागे यांच्यासोबत 'राष्ट्रभक्त समूह' ही गुप्त संघटना स्थापन केली. याच संघटनेचे विस्तारीत स्वरूप म्हणजे 'अभिनव भारत' ही गुप्त संघटना होय.

वि. दा. सावरकरांचे धाकटे बंधु नारायण सावरकर यांनी १ जाने १९०० 'मित्रमेळा समाज'; ही संघटना स्थापन केली.

याच काळात जोसेफ मॅझनी या इटलीतील क्रांतिकारकाने आपले आत्मचरित्र इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केले. यात मॅझनीने स्थापन केलेल्या यंग इटली या संघटनेची माहिती देण्यात आली.

शिवरामपंत परांजपे यांनी 'काळ' वृत्तपत्रातून जोसेफ मॅझनीच्या कार्यावर लेखमाला सुरू केली. हे लेख वाचून सावरकरांनी १९०४ रोजी 'यंग इटली'च्या धर्तीवर नाशिक येथे 'अभिनव भारत' या संघटनेची स्थापना केली.

अभिनव भारतचे प्रमुख कार्यकर्ते आणि त्यांचे कार्य

पांडुरंग सदाशीव खानखोजे

लोकमान्य टिळकांच्या आशीर्वादाने हे अमेरिकेत गेले व पिरखान या नावाने अनेक वर्षे राहिले व तरुणांना संघटित करून अमेरिकेत इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढा दिला.

वासुकाका जोशी

अभिनव भारत संघटनेचे कार्यकर्ते वासुकाका जोशी आगपेट्या तयार करण्याचा कारखाना व साबण बनविण्याचे तंत्रज्ञान शिकण्याच्या इराद्याने जपानला गेले. तेथे त्यांनी बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेतले आणि भारतात येवून तरुणांना प्रशिक्षण दिले.

डॉ. वि. वा. आठल्ये

अभिनव भारत चे वि. वा. आठल्ये यांनी नाशिक येथे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र क्रांति करून इंग्रज सरकार उलथवून टाकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु यात त्यांना अपयश आले. इंग्रजांनी त्यांना सक्त मजुरी ची शिक्षा दिली.

बाबाराव उर्फ गणेश दामोदर सावरकर आणि जॅक्सन ची हत्या

वि. दा. सावरकरांच्या अनुपस्थितीत अभिनव भारत संघटनेचे कार्य बाबाराव सावरकरांनी पहिले. अभिनव भारतच्या सदस्यांना दांडपट्टा शिकविण्यासाठी बाबाराव सावरकरांनी 'इब्राहीम भाई' या लष्करी सेवानिवृत्त व्यक्तीची निवड करण्यात आली.

- १९०३ रोजी बाबाराव सावरकरांनी 'मित्र समाज' ही विद्यार्थ्यांची तर १९०५ रोजी 'आत्मनिष्ठ युवतिसंघ' ही स्त्रियांची संघटना स्थापन केली. बाबाराव सावरकरांनी आपली पत्नी **येसुबाई सावरकर** यांना या संघटनेचे प्रमुख बनविले होते.
- बाबाराव सावरकरांनी त्र्यंबक चक्रवती या कलकत्ताच्या व्यापाराकडून बंदूका, रायफल व दारुगोळा इत्यादी साहित्य मिळविले.
- कोठूरे येथील **बर्वेचा वाडा** हा अभिनव भारत चे शस्त्रगार होते.
- अभिनव भारत चे सरकारच्या विरुद्ध असणारे काम यामुळे नाशिक चा कलेक्टर जॅक्सन याने बाबाराव सावरकरांना ८ जून १९०९ रोजी काळ्यापाण्याची शिक्षा ठोठावली.
- बाबाराव सावरकरांच्या शिक्षेचा बदला घेण्याच्या इराद्याने **अनंत कान्हेरे, कृष्णाजी कर्वे, दत्तात्रय जोशी, काशीनाथ अंकुशकर, विनायक देशपांडे** यांनी २१ डिसेंबर १९०९ रोजी नाशिकच्या विजयानंद नाट्यगृहात 'संगीत शारदा' या नाटकाचा प्रयोग सुरू असताना जॅक्सनची हत्या करण्यात आली.
- संगीत शारदा हे नाटक **गोविंद बल्लाळ देवल** यांनी लिहिले आहे. सामाजिक विषय मांडणारे मराठी भाषेतील हे पहिले नाटक आहे. (नाटकाचा विषय जरठ विवाह पद्धत)
- जॅक्सन च्या हत्येवेळी किल्लोस्कर नाटक कंपनीचे अण्णासाहेब मगर यांनी या नाटकाचा प्रयोग नाशिकमध्ये आयोजित केला होता.
- या नाटकाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे शारदा या स्त्रीचे पात्र बालगंधर्व, विष्णुपंत पानगीस व भालचंद्र पेंढारकर या पुरुषांनी साकार केले होते.
- जॅक्सन च्या हत्येवेळी शारदाची भूमिका बालगंधर्व भूषवित होते.

विनायक दामोदर सावरकर

१९०६ रोजी लोकमान्य टिळकांचे शिफारसपत्र घेऊन आणि त्या शिफारस पत्रावर कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर यांची स्वाक्षरी घेऊन वि. दा. सावरकर शामजी कृष्ण वर्मा यांच्या इंडिया हाऊस (India Homerule Society) मध्ये सहभागी झाले. शामजी कृष्ण वर्मा यांनी सावरकरांना '**शिवाजी स्कॉलरशीप**' दिली होती.

- इंडिया हाऊस मध्ये सावरकरांनी ऑस्ट्रियाच्या बंधनातून इटलीला मुक्त करणाऱ्या जोसेफ मॅझीनी च्या आत्मचरित्राचा मराठी भाषेत अनुवाद केला.

- याआधी लाला लजपतराय यांनी १८९६ रोजी मॅझीनीच्या आत्मचरित्राचा उर्दू भाषेत अनुवाद केला होता. तर सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी यांनी मॅझीनीचे चरित्र व कर्तृत्व विशद करणारी अनेक व्याख्याने दिली होती.
- १० मे १९०७ रोजी इंडिया हाऊस मध्ये १८५७ च्या उठावाची सुवर्ण जयंती साजरा करण्यात आली. या सभेचे अध्यक्ष सरदारसिंह राणा होते.
- यावेळी सावरकरांनी '१८५७ चा उठाव पहिले भारतीय स्वातंत्र्य समर' हा ग्रंथ लिहिला. तसेच त्यांनी लंडन मध्ये **The Grave Warning (गंभीर इशारा)** ही पत्रिका काढली होती.
- बॉम्ब बनविण्याचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी १९१० रोजी सावरकर पॅरिस ला गेले होते. पॅरिसहून ते लंडनला आले असता महाराणी व्हिक्टोरिया स्टेशनवर सावरकरांना अटक करण्यात आली.
- मोरीया बोटीवरून त्यांना भारतात आणले जात असताना शौचाला जाण्याच्या बहाण्यातून त्यांनी जहाजातून उडी मारली, मार्सेलिसच्या समुद्रकिनाऱ्यावर सावरकरांना पकडण्यात आले.
- नाशिक येथे आणून सावरकरांना २५ वर्षे जन्मठेप व काळ्यापाण्याची शिक्षा सूनविण्यात आली.
- जॅक्सनची हत्या करतेवेळी वापरण्यात आलेले पिस्तुल वि. दा. सावरकरांनी लंडनहुन अनंत कान्हेरेला पाठविले होते असा आरोप ठेवून नाशिक षड्यंत्र केस अंतर्गत त्यांना आणखीन २५ वर्षे काळ्यापाण्याची शिक्षा ठोठविण्यात आली. यावेळी सावरकर म्हणाले, "५० वर्षे ! ब्रिटिश राज्य तोवर टिकेल तर ना."
- सावरकरांची रवानगी अंदमान निकोबारच्या तुरुंगात करण्यात आली. तुरुंगात असताना त्यांनी 'माझी जन्मठेप' हे आत्मचरित्र लिहिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/ SET

लहुजी वस्ताद साळवे

जन्म : १४ नोव्हें. १७९४ पुरंदर

निधन : १७ फेब्रु. १८८१

लहुजी वस्ताद यांचे पूर्ण नाव लहू राघोजी साळवे. त्याचा जन्म १४ नोव्हें. १७९४ रोजी पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील पेठ या गावातील मातंग कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव 'राघोजी' तर आईचे नाव 'विठाबाई' होते.

लहुजींचे पूर्वज छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात भरती होते. तलवारबाजी, दांडपट्टा यात निपुण असल्याने शिवाजी महाराजांनी लहुजींच्या पूर्वजांना सैन्यात महत्वपूर्ण जबाबदऱ्या दिल्या होत्या. लहुजींच्या आजोबांकडे पुरंदरच्या किल्ल्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. शिवाजी महाराजांनी लहुजी वस्ताद यांच्या पूर्वजांना 'राऊत' या पदविणे सन्मानित केले होते.

- लहुजींच्या आजोबांच्या पाठोपाठ त्यांचे वडील राघोजी साळवे हे पेशव्यांच्या सैन्यात भरती होते.
- इंग्रज मराठा तिसरे युद्ध सुरू असताना ५ नोव्हें. १८१७ खडकी येथे झालेल्या युद्धात राघोजी साळवे आणि त्यांचा १२ वर्षांचा मुलगा लहुजी यांनी शौर्य गाजविले. या युद्धात इंग्रजांद्वारे राघोजी मारले गेले.
- १ जाने १८१८ रोजी मराठा राज्य संपुष्टात आल्यानंतर लहुजी वस्ताद यांनी आपल्या वडिलांची समाधी पुण्यातील शिवाजीनगर जवळ 'वाकडेवाडी' येथे बांधली. याचवेळी लहुजी वस्ताद यांनी 'जगेन तर देशासाठी मरेन तर देशासाठी' अशी प्रतिज्ञा घेतली.
- मातृभूमीच्या रक्षणासाठी शूरवीर क्रांतिकारक घडविण्यासाठी लहुजी वस्ताद यांनी सन १८२२ रोजी पुण्यातील रास्ता पेठ येथे पहिली तालिम **नाना रास्ते सरदार** यांच्या हस्ते सुरू केली. या तालमीत लहुजी तरुण मुलांना दांडपट्टा चालविणे. तलवारबाजी, घोडस्वारी, निशाणेबाजी इत्यादींचे प्रशिक्षण देत.

- या प्रशिक्षण केंद्रात बाळ गंगाधर टिळक, वासुदेव बळवंत फडके, महात्मा जोतिबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, चापेकर बंधू, क्रांतिभाऊ खरे, क्रांतिवीर नाना दरबारे, रावबहादूर सदाशिवराव गोवंडे, नाना मोरोजी, क्रांतिवीर मोरो विठ्ठल बाळवेकर, क्रांतिवीर नाना छत्रे, उमाजी नाईक, फुले यांचे सहकारी बाळवेकर आणि परांजपे हे देखील लहुजी साळवे यांच्या आखाड्यात शिकले.
- लहुजी वस्ताद यांनी एकाच वेळी इंग्रजांविरुद्ध क्रांतिकारक तयार करण्यासोबतच महात्मा जोतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यास मोलाची साथ दिली.
- १५ सप्टेंबर १८५३ रोजी 'ज्ञानोदय' च्या अंकात महात्मा फुल्यांनी सुरू केलेल्या " मांग महार लोकांसाठी शिकविण्याकरीताचे मंडळ" यात **लहुजी बिन राघ राऊत मांग** म्हणजेच लहुजी साळवे अस्पृश्य समाजातील लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देवून अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थी फुल्यांच्या शाळेत पोहचविण्याचे कार्य करित, असा उल्लेख केला आहे.
- लहुजी वस्ताद यांची पुतणी '**मुक्ता साळवे**' सावित्रीबाई फुल्यांच्या शाळेतील विद्यार्थीनी होती.
- मुक्ता साळवे यांनी लिहिलेला निबंध "मांग महाराच्या दुःखाविषयी निबंध" ज्ञानोदय च्या १ मार्च १८५५ च्या अंकात प्रसिद्ध करण्यात आला.
- १७ फेब्रु. १८८१ रोजी पुण्याच्या संगमवाडी येथे आपल्या राहत्या घरी लहुजी वस्ताद साळवे यांची प्राणज्योत मावळली. संगमवाडी येथेच लहुजींच्या अनुयायांनी त्यांची समाधी बांधली.

गोपाळबाबा वलंगकर

जन्म : १८४० रायगड

निधन : १९०० रायगड

रायगड जिल्ह्यातील महाड तालुक्यातील 'रावढल' या गावी महार या अस्पृश्य जातीत गोपाळ बाबा वलंगकर यांचा जन्म झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पहिली पत्नी रमाबाई यांचे ते जवळचे नातलग होते.

- सन १८८६ रोजी लष्करातून निवृत्त झाल्यानंतर कोकणातील दापोली येथे स्थायिक झाले. दापोलीत वास्तव्यास असतानाच गोपालबाबांचा संबंध महात्मा जोतिराव फुल्यांच्या सत्यशोधक चळवळीसोबत आला.

- कोकणातील एका अस्पृश्य समाजाच्या व्यक्तिने दुमजली इमारत बांधल्यामुळे सनातनी लोकांनी त्या व्यक्तीची गाढवावरून धिंड काढली. या घटनेचा गोपालबाबा यांच्या मनावर खोल आघात झाला परिणामी त्यांनी समाज सुधारणेचे कार्य हाती घेतले.
- २३ ऑक्टो. १८८८ रोजी गोपालबाबा वलंगकर यांनी मराठीतून 'विटाळ विध्वंसक' हे नियत कालिक सुरू केले. यामुळे गोपालबाबा यांना अस्पृश्य समाजातील पहिले संपादक, वार्ताहर, लेखक मानले जाते.
- अस्पृश्य समजले जाणारे लोक मूळचे क्षत्रिय असून कालांतराने त्यांची गणना अस्पृश्यांमध्ये करण्यात आली असे मत त्यांनी मांडले.
- हिंदू धर्माचा अभिमान बाळगणाऱ्यांना त्यांनी आपली पुस्तिका 'हिंदू धर्म दर्पण' यात एकूण २६ सवाल करून अस्पृश्यांना 'मानवी अधिकार' मिळावेत अशी मागणी केली.
- अस्पृश्य उद्धाराचे आपले विचार त्यांनी 'सुधारक' आणि 'दीनबंधु' या वृत्तपत्रातूनही मांडले.
- गोपालबाबा वलंगकर महात्मा जोतिराव फुले यांनी मांडलेल्या 'आर्य विरुद्ध अनार्य संघर्ष' शी सहमत होते.
- महात्मा फुले यांचा 'आर्य आक्रमण सिद्धांत' पुढे नेत गोपालबाबा म्हणतात, "अस्पृश्य हे भारतातील मुलनिवासी आहेत तर ब्राह्मण लोक हे आर्य वंशाचे आहेत, ज्यांनी अस्पृश्यांचा पराभव केला."
- गोपालबाबांच्या मते, दक्षिण भारतातील ब्राम्हण हे 'ऑस्ट्रेलियन सेमीटिक (यहुदी) अनार्य' आणि 'आफ्रिकन निग्रो' या वंशाचे आहेत. तर उच्च कुळातील मराठा हे 'तुर्की' वंशाचे आहेत.
- गोपालबाबा यांनी सन १८९० रोजी 'अनार्य दोष परिहार मंडळी' या संघटनेची स्थापना केली. हे अस्पृश्यांचे पहिले राजकीय संघटन होते.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "अस्पृश्य उद्धाराची पहिली चळवळ सुरू करण्याचा पहिला मान जर कोणाला द्यायचा असेल तर तो अनार्य दोष परिहारक मंडळी आणि मुंबई प्रांताला द्यावा लागेल."
- १८५७ च्या उठावानंतर महार समाजाची लष्करात भरती करण्याचे प्रमाण इंग्रजांनी हळूहळू कमी कमी केले होते. तत्कालीन कामांडर इन चीफ लॉर्ड किचनर याने १८९० पासून अस्पृश्यांची लष्करातील भरती पूर्णपणे थांबविली. त्याच्या मते, ब्रिटिशांनी भारतातील योद्धा जमातीच्या लोकांचीच लष्करात भरती करून घेतले पाहिजे.
- अनार्य दोष परिहार मंडळीच्या वतीने, किचनर च्या या निर्णयाविरुद्ध महार, मांग, चांभार या मराठी भाषिक अस्पृश्य जातीतील माजी सैनिकांनी याचिका दाखल केली. परंतु त्यांची याचिका सरकारने दाखल करून घेतली नाही.

- या संघटनेच्या वतीने गोपाळबाबा यांनी सन १८९४ रोजी न्यायमूर्ती रानड्यांच्या मदतीने मुंबई प्रांतातील मुख्य लष्कराधिकाऱ्यास महारांची लष्कर भरतीसाठी अर्ज केला होता.
- कुलाबा च्या जिल्हयाधिकाऱ्याने १८९५ रोजी **महाडच्या लोकल बोर्डाचे सदस्य** (नगरपालिका) म्हणून गोपालबाबा बलंगकर यांची नियुक्ती केली होती.
- २० मार्च १८९५ रोजी महाडच्या लोकल बोर्डाच्या होणाऱ्या बैठकीत गोपालबाबा उपस्थित राहणार होते. आपल्या शेजारी एक महार बसणार म्हणून लोकल बोर्ड च्या सर्व सवर्ण समाजाच्या सदस्यांनी बैठकीवर बहिष्कार घातला परिणामी गणसंख्येच्या अभावी अनेक बैठका तहकूब कराव्या लागल्या होत्या.
- १८९५ रोजी पुण्यात काँग्रेस चे अधिवेशन भरले असताना, काँग्रेस ने अस्पृश्यांच्या प्रश्नांची दखल घ्यावी असा प्रस्ताव गोपालबाबांनी मांडला परंतु या विनंतीकडे काँग्रेस पक्षाने दुर्लक्ष केले याशिवाय रानडे यांनी स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेने सुद्धा या प्रश्नांकडे कधीही गंभीरतेने पहिले नाही.

शिवराम जानबा कांबळे

जन्म : सन १८७५ पुणे

निधन : सन १९४०, पुणे

पुण्यातील **भांबुर्डा गावचे** महार समाजाचे वतनदार शिवराम जानबा कांबळे यांचा जन्म १८७५ रोजी पुणे येथे झाला. मराठी आणि इंग्रजीचे शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनी समाज सुधारणा चळवळीला सुरुवात केली.

- महात्मा जोतिराव फुले आणि बाबा पद्मजी यांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता.
- वेद हे ईश्वरनिर्मित नाहीत या लोकहितवादींच्या बुद्धिनिष्ठ दृष्टिकोनाचा आणि अस्पृश्यतेस हिंदू धर्माचा कोणताही आधार नाही, या गोपाळ बाबा बलंगकर यांच्या मतांचा आधार घेऊन शिवराम जानबा कांबळे यांनी आपले विचार कोल्हापूरच्या दीनबंधु या वृत्तपत्रातून मांडले.
- ‘जो मनुष्य महाराचा स्पर्श योग्य मानत नाही, त्याची सावली त्याज्य मानतो, त्याच मनुष्याने ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्यास स्पर्शास कसा काय पात्र ठरतो ?’ असा सवाल त्यांनी तत्कालीन समाज व्यवस्थेला केला.
- शिवराम जानबा कांबळे यांनी १९०३ रोजी **अस्पृश्यांची पहिली परिषद सासवड** येथे भरली. या परिषदेत पुण्याच्या आसपास सुमारे ५१ गावातील महार लोक उपस्थित होते. या सभेत महारांना

शिक्षण मिळावे, 'महार बटालीयन' चे पुर्नगठन करून लष्करात तसेच पोलिसात महार समाजास नोकऱ्या मिळाव्यात अशी मागणी केली.

- यासभेतील उपस्थित लोकांपैकी १५८८ लोकांची स्वाक्षरी असणारा अर्ज त्यांनी वरील मागणीसाठी सरकारकडे सादर केला.
- शिवराम कांबळे यांनी १९०४ रोजी 'श्री शंकर प्रासादिक सोमवंशी हितचिंतक मित्र समाज' या संघटनेची स्थापना केली. **या संघटनेचे मुख्य केंद्र सोलापूर होते.**
- संघटनेचा मुख्य उद्देश : महार समाजाच्या तरुणांची लष्करात भरती करणे त्यासाठी वाचनालये चालवणे.
- शिवराम कांबळे यांनी १ जुलै १९०८ रोजी 'सोमवंशीय मित्र' हे मासिक सुरू केले. जुन्या अंधश्रद्धा व रुढी यांना कवटाळून राष्ट्र उद्धाराच्या मुळावर घाव घालू नये अशा शब्दांमध्ये त्यांनी तत्कालीन सुशिक्षित पदवीधर व तथाकथित विचारवंत व अस्पृश्य उद्धाराच्या चळवळीकडे उपेक्षेने पाहणाऱ्या लोकांना फटकारले.
- हिंदू समाजाची पुनर्बांधणी करायची असेल तर उच्चवर्णीयांनी पुढाकार घेतला पाहिजे असे स्पष्ट मत त्यांनी व्यक्त केले.
- शिवराम कांबळे काँग्रेस मधील जहाल गटाचे कट्टर विरोधक होते. जहाल गटाला ते 'नवीन दांडगा पंथ' म्हणत. जहाल गटास 'टवाळ पक्ष' म्हणून त्याची ते खिल्ली उडवीत.
- जहालांची गोरक्षणाची चळवळ, शिवजयंती आणि सार्वजनिक गणेशोत्सवाची चळवळ म्हणजे 'हस्तिदंती चळवळी' आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते.
- जोगतीन आणि मुरळ्यांच्या दुःखावरील लिखाण त्यांनी सोमवंशी मित्र मधून मांडले. तर देवदासींचे विवाह घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.
- शिवराम कांबळे यांनी सन १९१० मध्ये आपल्या न्याय्य मागण्यांसाठी ब्रिटिश संसदेला अर्ज सादर केला. त्यांनी जपानचे उदाहरण देऊन ब्रिटिश सरकारला आवाहन केले की सरकारने संधी दिली तर महार जमात मागे राहू शकत नाहीत. आम्ही कोणत्याही बाबतीत इतर सैनिकांपेक्षा तिळमात्र कमी नाही. या निवेदनाचा परिणाम होऊन सरकारने पहिल्या महायुद्धा दरम्यान १९१७ रोजी महार लोकांची पुन्हा लष्कर भरती सुरू केली.
- शिवराम जानबा कांबळे यांच्या कार्याला प्रभावित होवून बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ११ सप्टें. १९०८ रोजी त्यांचा यथोचित सन्मान केला.

किसन फागू बंदसोडे (१८७९ ते १९४६)

जन्म : १८ फेब्रु. १८७९

निधन : १० ऑक्टो. १९४६

नागपूर च्या जवळ मोहप या गावी १८ फेब्रुवारी १८७९ रोजी महार जातीत किसन फागू बंदसोडे यांचा जन्म झाला. यांच्यावर भक्ति चळवळीचा प्रभाव होता. हिंदू धर्माच्या चौकटीत राहून दलित समाजाचा उद्धार करण्याचे धोरण त्यांनी आखले.

- किसन फागू बंदसोडे यांनी १९०३ रोजी नागपूर मध्ये 'सन्मानबोधक निरप्रीत समाज' या संघटनेची स्थापना केली.
- या संघटनेचा मुख्य उद्देश अस्पृश्यांमध्ये जागृती घडवून आणणे तसेच अस्पृश्यांच्या मुलामुलींसाठी शाळा आणि वसतिगृहांची स्थापना करणे.
- या संघटनेच्या वतीने नागपूर येथे १९०७ रोजी 'चोखामेळा मुलींची शाळा' सुरू करण्यात आली.
- नागपूर, मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड प्रांतमध्ये गावागावात फिरून अस्पृश्यमध्ये जनजागृती करण्याचे कार्य यांनी केले.
- अस्पृश्य समाजात जागृती घडविण्याच्या दृष्टीने बंदसोडे यांनी १९१० रोजी 'निराश्रित हिंदू नागरिक' १९१३ रोजी 'विटाल विध्वंसक' तर १९१८ रोजी 'मजूरपत्रिका' हि वृत्तपत्रे त्यांनी सुरू केली.
- १९२० रोजी राजर्षि छत्रपती शाहू महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे भरलेल्या 'अखिल भारतीय दलित नेता संमेलनाचे' ते सेक्रेटरी होते.
- किसन फागू बंदसोडे यांच्यावर ब्राम्हो समाज आणि प्रार्थना समाजाचा प्रभाव होता. १९०५ रोजी मुंबई येथे झालेल्या प्रार्थना समाजाच्या बैठकीला ते आवर्जून उपस्थित राहिले.
- आर्यांनी भारतावर हल्ला करून अस्पृश्यांचा पराभव करून त्यांना गुलाम बनविले या सिद्धांतास त्यांनी पाठिंबा दिला.
- अस्पृश्यांचा 'स्वतंत्र मतदार संघा'स त्यांचा पाठिंबा होता मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतर करण्याच्या निर्णयास त्यांनी विरोध केला. त्यांच्या मते, 'हिंदू धर्मातून विभक्त होवून अस्पृश्यांचा विकास साधता येणार नाही. हिंदू धर्मात सुधारणा कराव्यात परंतु धर्मांतर नको' अशी त्यांची भूमिका होती.

कालीचरण नंदा गवळी आणि गणेश अक्काजी गवळी

कालीचरण नंदा गवळी आणि गणेश अक्काजी गवळी विदर्भातील दिग्गज दलित पुढारी होते. दोन्ही दलित आर्थिक परिस्थिती तुलनेने चांगली असल्याने त्यांनी किसन फागु बंदसोडे यांच्या दलित उद्धार कार्यात आर्थिक मदत केली तसेच सक्रिय सहभाग घेतला घेतला.

- कालीचरण नंदा गवळी यांचा जन्म १८८१ रोजी महार जातीत गोंदिया येथे झाला. त्यांचे कुटुंब हे कबीर पंथिय होते.
- कालीचरण नंदा गवळी यांनी किसन फागु बंदसोडे यांच्या 'चोखामेळा मुलींची शाळा' आणि 'विटाळ विध्वंसक' या वृत्तपत्राला आर्थिक मदत करून सुरू केले.
- **गणेश अक्काजी गवळी** हे किसन फागु बंदसोडे यांचे सहकारी असून त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याही आधी १९१४ रोजी 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र सुरू केले.
- या दोघांवरही विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या कार्याचा प्रभाव होता. १९१९ रोजी आलेल्या साऊथबरो कमीशनपुढे वि. रा. शिंदे आणि डॉ. आंबेडकरांसह कालीचरण नंदा गवळी यांचीही साक्ष घेण्यात आली.
- १९१९ च्या 'मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड कायद्या'द्वारे सर्वप्रथम गव्हर्नर जनरलच्या च्या कार्यकारिणी परिषदेत दोन अस्पृश्य प्रतिनिधी नियुक्त करण्याचा अधिकार मिळाला असता या पदी 'कालीचरण नंदा गवळी' आणि 'गणेश अक्काजी गवळी' यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- १९२० रोजी नागपूर येथे झालेल्या दलित नेता संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष कालीचरण नंदा गवळी यांनी भूषविले.
- १९२० ते १९२३ पर्यंत कालीचरण नंदा गवळी आणि गणेश अक्काजी गवळी बरार विधानसभेचे सदस्य होते. याकाळात त्यांनी विधानसभेत १३ ऑगस्ट १९२३ रोजी 'सार्वजनिक ठिकाणांचा उपयोग अस्पृश्यांना करता यावा' या आशयाचे विधेयक मांडले परंतु हे विधेयक संमत होवू शकले नाही.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाशिक येथील येवला ठिकाणी धर्मातराची घोषणा केली तेव्हा कालीचरण नंदा गवळी, गणेश अक्काजी गवळी, पांडुरंग नंदराम भाटकर, हेमचंद्र खांडेकर, तुलाराम साखरे इत्यादी दलित समाजातील पुढाऱ्यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या घोषणेला विरोध केला तसेच आंबेडकरांची साथ त्यांनी सोडून दिली.
- यापैकी कालीचरण नंदा गवळी आपल्या सहकाऱ्यांना घेवून काँग्रेस पक्षात तर गणेश अक्काजी गवळी हिंदुमहासभेत १९३६ रोजी सहभागी झाले.

गांधीजींच्या लोकचळवळीत महाराष्ट्राचे योगदान

संतोष चव्हाण, एम. ए. इतिहास NET/SET

असहकार चळवळ

महात्मा गांधीजींनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात भारतात राष्ट्रव्यापी जनआंदोलन निर्माण करावे यासाठी असहकार चळवळ सुरू करण्याचा प्रस्ताव काँग्रेसपुढे ठेवला. काँग्रेस ने देशव्यापी असहकार चळवळ सुरू करावी यासाठी गांधीजींनी खालील तीन कारणे दिली.

- अकाली आंदोलनांतर्गत शीख समुदायावर झालेला अत्याचार.
- मुस्लिम समुदायास राष्ट्रीय चळवळीत सामावून घेण्यासाठी खिलापत चळवळीस पाठिंबा देणे.
- भारतीयांचे स्वराज्य प्राप्त करण्याचे ध्येय गाठणे.

कलकत्ता अधिवेशन (४ ते ९ सप्टें. १९२०)

इंग्रजांविरुद्ध देशव्यापी असहकार चळवळ सुरू करण्यासाठी काँग्रेस पक्षाचे विशेष अधिवेशन कलकत्ता येथे झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष लाला लजपतराय यांना करण्यात आले. चित्तरंजन दास यांनी इंग्रज सरकार विरुद्ध असहकार चळवळ सुरू करण्याचा प्रस्ताव मांडला. या अधिवेशनात असहकार चळवळीचा कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला.

असहकार चळवळीचा कार्यक्रम खालीलप्रमाणे

- सरकारी पदवी अथवा उपाध्यांचा त्याग करणे
- सरकारी शाळा, महाविद्यालये आणि कायदेमंडळाचा बहिष्कार करणे. (तिहेरी बहिष्कार)
- विदेशी कपड्यांचा बहिष्कार करणे आणि स्वदेशीचा पुरस्कार करणे.
- सरकारी न्यायालयांवर बहिष्कार टाकून देशी न्यायपंचायतींचा स्वीकार करणे.
- खादी आणि चरख्याचा स्वीकार करणे.
- राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांची स्थापना करणे.
- सरकारी सभा अथवा कार्यक्रमांला नागरीकांनी उपस्थित राहू नये.

नागपूर अधिवेशन (डिसें. १९२०)

१९२० रोजी नागपूर येथे झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सी. व्ही. राघवचारी होते. या अधिवेशनात १ जानेवारी १९२१ पासून ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध राष्ट्रव्यापी असहकार आंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

अधिवेशनाची वैशिष्ट्ये :

- नोव्हे. १९२० रोजी लाला लजपतराय यांच्या नेतृत्वाखाली आयटक (AITUC) ची स्थापना झाल्याने या अधिवेशनात कामगारांचा सहभाग मोठ्याप्रमाणात होता.
- या अधिवेशनात गांधीजींचे एककेंद्री नेतृत्व उभे राहिले.
- काँग्रेस चे सदस्यत्व शुल्क २५ पैसे करण्यात आले.
- १५ सदस्यांची काँग्रेस वर्किंग कमिटी स्थापन करण्यात आली.
- काँग्रेस चे संघटन जिल्हा/शहर, तालुका, गाव पातळीवर उभे करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
- भविष्यात भाषेच्या आधारावर प्रांतरचना निर्माण करण्याचे आश्वासन देण्यात आले.
- रचनात्मक कार्यासाठी देशभर १ कोटी रुपयांचा टिळक स्वराज्य फंड ची स्थापना करण्यात आली.
- 'शांतता व सनदशीर मार्गाने स्वराज्य मिळविणे' हे काँग्रेस आपले ध्येय निश्चित केले.

असहकार चळवळीत सहभागी झालेले महाराष्ट्राचे पुढारी

- १) शिवरामपंत परांजपे   २) काकासाहेब खाडीलकर   ३) चिंतमणराव वैद्य   ४) हरिभाऊ फाटक
५) गंगाधरशास्त्री देशपांडे   ६) वासुकाका जोशी   ७) न. चि. केळकर   ८) बॅ. मुकुंद जयकर
९) ल. भ. भोपटकर

या आंदोलनांतर्गत महाराष्ट्रातील भुसावळ चे वासुदेव दास्ताने, सोलापूरचे रामचंद्र राजवाडे, उंबरगाव चे नानासाहेब देवधेकर, साताराचे अष्टपुत्रे इत्यादींनी न्यायालयाचा बहिष्कार करून वर्षभर वकिलीचा त्याग केला.

परंतु बॅ. एम. आर. जयकर, ल. भ. भोपटकर यांनी पूर्वीचेच खटले जास्त असल्याने आपल्या वकिलीचा त्याग करण्यास नकार दिला.

नाशिक जिल्ह्यातील वसंत नारायण नाईक तसेच वऱ्हाड प्रांतातील वामनराव जोशी यांनी असहकार चळवळीत सहभाग घेतल्याने इंग्रजांनी त्यांना अटक केली.

इस्लामपूरचे शंकरराव जावडेकर, सांगलीचे वि. प्र. लिमये आणि बा. चि. लागू, महाडचे सखाराम भागवत, मालवणचे सदाशीव कान्होजी इत्यादिनी असहकार चळवळीत भाग घेवून आपले महाविद्यालयीन शिक्षण सोडून राष्ट्रीय शाळेत अध्यापनाचे कार्य केले.

साधकाश्रम

स्थापना : १९२१ रोजी (मुंबईतील अंधेरीच्या आनंदीलाल पोतदार शेठजींच्या वाड्यात स्थापना झाली)

संस्थापक : बॅरिस्टर केशवराव देशपांडे

उद्देश : विद्यार्थ्यांना शेती करण्याचे, सुत कताईचे व दुग्धशाळा चालविण्याचे शिक्षण देणे

साधकाश्रमात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांला “मी सरकारी नोकरी करणार नाही” अशी प्रतिज्ञा घ्यावी लागत.

मुळशी सत्याग्रह (१९२१ ते १९२४)

पुणे जिल्ह्यातील मुळशी येथे मुळा मूठा नदीच्या संगमावर टाटा कंपनीने ‘धरण आणि जलविद्युत प्रकल्प’ हाती घेतला होता, यामुळे या परिसरातील जवळपास ५४ गावे पाण्याखाली जाणार होती.

- महाराष्ट्रातील काँग्रेसचे पुढारी शंकरराव देव, शिवराम पंत परांजपे, डॉ. वि. दा. फाटक, अण्णासाहेब भोपटकर, तात्यासाहेब केळकर इत्यादिनी महात्मा गांधीजींनी या प्रकरणात लक्ष घालावे अशी विनंती केली.
- गांधीजींनी स्वतः “एकतर प्राण घ्या नाहीतर जमीन घ्या” अश्या अशयाचा ठराव संमत करून घेतला. गांधीजींच्या सल्ल्यानुसार १६ एप्रिल १९२१ रोजी रोजी मुळा नदीच्या पात्रात मुळशी सत्याग्रहाला सुरुवात झाली.
- महात्मा गांधीजींनी मुळशी सत्याग्रहाचे पहिले सत्याग्रही म्हणून शंकरराव देव यांची नियुक्ती केली.
- सुरुवातीचे १२ दिवस अहिंसक मार्गाने आंदोलन चालले परंतु सेनापती बापट यांनी जेव्हा सत्याग्रह मंडळाचे काम हाती घेतल्यानंतर आंदोलनास उग्र स्वरूप प्राप्त झाले.
- सत्याग्रहा दरम्यान सेनापति बापट यांनी प्रक्षोभक भाषण केल्यामुळे तसेच इंजिन ड्रायव्हर वर गोळ्या झाडल्यामुळे बापटांना ७ वर्षे सक्त मंजूरीची शिक्षा झाली.
- परीणामी १९२३ रोजी टाटा कंपनीने आपला धरण व जलविद्युत प्रकल्प मागे घेतला.

झेंडा सत्याग्रह

नागपूरच्या नगरपालिकेवर राष्ट्रीय चळवळीचा झेंडा लावण्यासाठी १३ एप्रिल १९२३ रोजी सुमारे ३६ स्वयंसेवकांनी आंदोलन पुकारले.

आंदोलनाचे नेतृत्व : मंचरशा आवारी, अंबुलकर गुरुजी आणि जमानलाल बजाज यांनी केले. या सत्याग्रहात अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या. या सत्याग्रहाला संपूर्ण महाराष्ट्रातून उस्फूर्त प्रतिसाद मिळाल्यामुळे काँग्रेस कार्यकारिणीने देश पातळीवर झेंडा सत्याग्रह सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. याची जबाबदारी **विठ्ठलभाई पटेल व वल्लभ भाई पटेल** यावर सोपविण्यात आली.

हिरडा सत्याग्रह

पुण्यातील भोर संस्थानातील राजा ने येथील शेतकऱ्यांवर बराच जुलूम चालविला होता. शेतकऱ्यांवर विवाह कर, पशू प्राण्यांवर कर, म्हैस कर आकरण्यात आला होता. तसेच संस्थानातील हिरडा या औषधी फळावर सरकारी निर्बंध लावण्यात आले होते.

परिणामी येथील शेतकऱ्यांनी गोपीनाथपंत पोतनीस, शेटे, सिनकर यांच्या नेतृत्वाखाली संस्थानिकांच्या विरुद्ध आंदोलन पुकारले. या आंदोलनात न. चि. केळकर, डॉ. वि. दा. फाटक, शंकरराव देव, काकासाहेब गाडगीळ, अनंतराव पटवर्धन सहभागी झाले होते.

मावळ सत्याग्रह

सावकारांविरुद्ध गरीब शेतकाऱ्यांना संघटित करून सावकारांच्या ताब्यात असणारी हिशोबाची सर्व कागदपत्रे हिसकावून घेवून मावळमध्ये त्याची होळी करण्यात आली.

हे आंदोलन सावकारशाही, भांडवलशाही व ब्रिटिश साम्राज्यशाही विरोधी होते. आंदोलनाचे नेतृत्व गोपीनाथपंत पोतनीस यांनी केले.

सविनय कायदेभंग चळवळ

मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली ७८ अनुयायांची पहिली तुकडी साबरमती पासून दांडी कडे रवाना झाली. या तुकडीत महाराष्ट्राचे एकूण १३ सदस्य सहभागी झाले.

सहभागी सदस्यांची नावे खालीलप्रमाणे

१) पंडितराव खैर	१०) जमनालाल बजाज
२) गणपतराव गोडसे	११) केशव गोविंद हरकारे
३) विनायकराव भुस्कुटे	
४) आवंतिकाबाई गोखले	
५) स. का. पाटील	
६) शंकरराव देव	
७) बाळासाहेब खेर	
८) हरिभाऊ मोहानी	
९) दत्ताजी ताम्हाणे	

सोलापुरातील लष्करी कायदा

गांधीजींनी ६ एप्रिल १९३० रोजी दांडी येथे जाऊन हातात मीठ उचलून सत्याग्रह घडवून आणला. त्याचा परिणाम सर्वप्रथम महाराष्ट्रातील सोलापूर येथे दिसून आला. सोलापूरात ठिकठिकाणी आंदोलने, मोर्चे उभारण्यात आले. इंग्रजांद्वारे सोलापूर मध्ये अटकसत्र सुरू करताच सोलापूरमध्ये उग्र आंदोलन उभारण्यात आले.

- सोलापूरचा लष्करी कमांडर हॉटसन याने सोलापूरात लष्करी कायदा लागू केला. हा कायदा संपूर्ण भारतापैकी केवळ सोलापूरातच लागू होता. या लष्करी कायद्याविरुद्ध सोलापूर मध्ये तीव्र हिंसक आंदोलन झाले. आंदोलनात काही पोलिस मारले गेले.
- पोलिसांच्या खुनाच्या आरोपावरून इंग्रजांनी मलप्पा धनशेट्टी, जगन्नाथ शिंदे, कुर्बान हुसेन, किसन सारडा यांना अटक केली त्यांना १२ जाने. १९३० रोजी पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात फाशीची शिक्षा देण्यात आली.
- या सर्वांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ १२ जानेवारी हा दिवस सोलापूर येथे 'हुतात्मा दिन' साजरा केला जातो. आणखीन एका प्रकरणात सोलापूर काँग्रेस समितीचे चिटणीस तुलशीदास जाधव यांनी गांधीटोपी काढण्याचे नाकारले म्हणून ब्रिटिशांनी त्यांना मारहाण केली.

बिळाशी सत्याग्रह

सातारा जिल्ह्यातील बिळाशी गावातील लोकांनी जंगल सत्याग्रह घडवून आणला. येथील शेतकाऱ्यांनी जंगलातील एक झाड आणून ते भर चौकात ठेवून त्याच्यावर किंवा गावातील देवळावर राष्ट्रध्वज फडकविला. या लढ्याचे नेतृत्व करणाऱ्यांपैकी सुमारे ३९ सत्याग्रहींना इंग्रजांनी अटक केली. या सत्याग्रहींपैकी राजुताई कदम या महिलेने पोलिसांचा लाठीमार सहन केला परंतु राष्ट्रध्वज खाली जमिनीवर पडू दिला नाही. या लढ्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी सक्रिय सहभाग घेतला.

शिराडा सत्याग्रह

१२ मे १९३० रोजी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील शिराडा येथे मीठ सत्याग्रह सुरू करण्याचे नियोजन करण्यात आले. परंतु सत्याग्रहापूर्वी शंकरराव देव, आप्पासाहेब पटवर्धन, वासुदेव दस्ताने, भाऊ रानडे, नाथ घाणेकर, ग. वी. केतकर इत्यादींना इंग्रजांनी अटक केली. परिणामी सत्याग्रहाची सूत्रे वा. वि. आठल्ये, विनायकराव भुस्कुटे, आचार्य शं. दा. जावडेकर यांच्या हाती आली.

या सत्याग्रहात सुमारे ५८३ सत्याग्रहींनी भाग घेतला. १२ मे पासून १५ मे १९३० दरम्यान हा सत्याग्रह झाला. सत्याग्रहात सुमारे ३०० सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली.

पुणे जिल्ह्यातील सत्याग्रह

- पुणे जिल्ह्यातील मीठ सत्याग्रहाचे नेतृत्व विठ्ठल रामजी शिंदे, केशवराव जेधे, हरिभाऊ तुळपुळे, वासुकाका जोशी, धर्मानन्द कोसंबी यांनी केले.
- प्रचाराची आघाडी : बाळुकाका कानिटकर, हरिभाऊ फाटक, त्र. ब. हरोळीकर यांनी पुणे शहरातील प्रचाराची आघाडी सांभाळली.
- काकासाहेब गाडगीळ, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, र. के. खाडीलकर, त्र. र. देवगिरीकर इत्यादींनी पुणे जिल्ह्याच्या बाहेर जावून कुलाबा आणि ठाणे जिल्ह्यात प्रचारसभा घेतल्या.
- महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे आणि एस. एम. जोशी यांना एकूण ६ माहिण्याची कारावासाची शिक्षा ठोठाविण्यात आली.

ठाणे जिल्ह्यातील सत्याग्रह

सत्याग्रहाचे नेतृत्व : नानासाहेब देवधेकर, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, शमराव पाटील यांनी केले.

ठाणे जिल्ह्यातील उंबरगाव येथे ५ मे १९३० रोजी मिठाच्या सत्याग्रहाला सुरुवात झाली. सत्याग्रहाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे उंबरगावातील सुमारे १० हजार लोक हातात पाण्याची मडकी घेवून समुद्रकिनाऱ्याकडे गेली. ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यात चिंचणी, बोर्डी, डहाणू येथे लोकांनी मिरवणूका काढून मिठाचा कायदा मोडला.

चिरनेर सत्याग्रह (पनवेल)

रायगड जिल्ह्यातील पनवेल पासून १२ – १३ मैल अंतरावरील चिरनेर गावातील शेतकाऱ्यांनी ब्रिटिश शासनाविरुद्ध मोर्चा काढला. पोलिसांनी सत्याग्रहींवर गोळीबार केला. परिणामतः संतप्त जमावाने मामलेदार, तीन पोलिस कर्मचारी व एक वनसंरक्षक यांवर हल्ला करून त्यांना ठार केले. या प्रकरणात पोलिसांनी केशव गणेश गुप्ते, प्रभाकर रास्ते, वसंत महादेव बेदक, नारायण धोंडो खरे व त्र्यंबक नारायण बेडकर यांना अटक केली.

दहीहंडा सत्याग्रह (अकोला)

- अकोला जिल्ह्यातील दहीहंडा गावातील लोकांनी खाऱ्या पाण्याच्या विहिरीत मीठ तयार करून कायदेभंग केला.
- सत्याग्रहाचे नेतृत्व : बापूसाहेब सहस्त्रबुद्धे, ब्रिजलाल बियाणी, पार्वतीबाई पटवर्धन यांनी केले.
- या सत्याग्रहात गोपाळ गणेश आगरकरांची विधवा पत्नी यशोदाबाई आगरकर देखील सहभागी झाल्या होत्या.

पुसद सत्याग्रह (यवतमाळ)

यवतमाळ जिल्ह्यात पुसद याठिकाणी बापूसाहेब आणे, डॉ. बी. एस. मुंजे यांच्या नेतृत्वाखाली जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. या सत्याग्रहांतर्गत १० जुलै १९३० रोजी आरक्षित जंगलातील गवत कापून कायदेभंग करण्यात आला.

नागपूर सत्याग्रह

१३ एप्रिल १९३० रोजी नरकेसरी अभ्यंकर यांच्या नेतृत्वाखाली नागपूर येथे जाहीर सभा घेवून मिठाच्या पुड्यांचा लिलाव करण्यात आला.

अमरावती सत्याग्रह

अमरावती येथे डॉ. भोजराज, हरिहरराव देशपांडे, डॉ. पातूरकर, कृष्णराव मोरे यांच्या नेतृत्वाखाली मिठाच्या पुड्यांची अवैध विक्री करून कायदेभंग करण्यात आला.

बाबू गेनू चे बलिदान

पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यातील महाळंगे पडवळ गावचा रहिवासी बाबू गेनू सैद नोकरी निमित्त मुंबईत आला होता. मुंबई येथील वास्तव्यात तो गिरणी कामगार म्हणून रुजू झाला. मुंबईच्या वास्तव्यात बाबू गेनू महात्मा गांधीजींच्या अहिंसक चळवळीकडे आकर्षित झाला. तो काँग्रेस पक्षाचा चार आणे चा सदस्य बनला.

सविनय कायदेभंग चळवळीत विदेशी कपड्यांच्या बहिष्काराची चळवळ सुरू झाली. या चळवळीत बाबू गेनू ने सहभाग घेतला. १२ डिसें. १९३० रोजी कळबादेवीच्या मार्केट मधून परदेशी कपड्याने भरलेला माल जात असताना बाबू गेनू त्या ट्रकसमोर आडवा आला. तेव्हा ब्रिटिश पोलिस अधिकारी सर्जेंट याने ट्रकचा स्वतः ताबा घेवून रस्त्यावर आडवा पडलेल्या २२ वर्षीय बाबू गेनू च्या अंगावरून चालविला. सविनय कायदेभंग चळवळीत बाबू गेनू याने आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले मात्र ब्रिटिश सरकारने या घटणेची नोंद आपल्या दफ्तरी 'अपघात' म्हणून केली आहे.

छोडो भारत आंदोलन

१९४२ रोजी भारतात आलेल्या क्रिप्स मिशनच्या अपयशानंतर काँग्रेस कार्यकारिणीने वर्धा येथे झालेल्या बैठकीत ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध जनआंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. यानुसार १४ जुलै १९४२ रोजी 'भारताला स्वातंत्र्य देण्याची मागणी करणारा ठराव' वर्धा येथे संमत करण्यात आला. हा निर्णय भारतीय जनतेला आणि ब्रिटिश सरकारला कळावा यासाठी काँग्रेस चे अधिवेशन ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या 'गवालिया टॅक मैदान' येथे आयोजित करण्यात आले.

या अधिवेशनाच्या काही महत्वपूर्ण बाबी खालीलप्रमाणे

- अधिवेशनाचे अध्यक्ष : मौलाना अबूल कलाम आझाद
- जवाहरलाल नेहरू यांनी छोडो भारत चा प्रस्ताव मांडला.
- याच अधिवेशनात महात्मा गांधीजींनी आपल्या भाषणात भारतीय जनतेस 'करा अथवा मरा' (DO OR DIE) चा संदेश दिला.

महात्मा गांधीजींनी आपल्या भाषणात समाजातील विविध वर्गांस खालील सूचना केल्या.

- सरकारी कर्मचारी : राजिनामे देवू नये परंतु काँग्रेसप्रती निष्ठा बाळगावी.
- भारतीय लष्कर : लष्करातील नोकरी सोडू नये परंतु भारतीयांवर गोळीबार ही करू नये.
- भारतीय विद्यार्थी : खंबीर असाल तरच अभ्यास, शाळा आणि कॉलेज सोडा.
- भारतीय शेतकरी : जमीनदार जर सरकारविरुद्ध असतील तरच त्यांना कर (TAX) द्या.
- भारतीय संस्थानिक : आपल्या जनतेचा सार्वभौमत्वाचा अधिकार मान्य करा.
- संस्थानातील प्रजा : संस्थानिक ब्रिटिशांविरुद्ध लढणार असतील तरच त्यांचे नेतृत्व मान्य करा.

महात्मा गांधीजींच्या भाषणानंतर अरुणा असफ अली यांनी गवालिया टॅक मैदानवर काँग्रेस चा राष्ट्रीय ध्वज फडकविला. दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी ब्रिटिश सरकारने काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांना अटक केली.

महात्मा गांधी, सरोजीनी नायडू यांना पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात, जवाहरलाल नेहरू यांना अहमदनगरच्या तुरुंगात तर मौलाना अबूल कलाम आझाद यांना नाशिक येथील तुरुंगात अटक करण्यात आली.

काँग्रेस गुप्त रेडिओ

उषा मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली 'काँग्रेस गुप्त रेडिओ' सुरू करण्यात आला. याद्वारे १९४२ च्या चले जाव चळवळीतील बातम्या प्रसारित करण्यात आल्या. या रेडिओ वरून बातम्यांचे नियमितपणे संचालन राममनोहर लोहिया यांच्या द्वारे केले जात.

काँग्रेस गुप्त रेडिओतील सहभागी सदस्य :

- १) उषा मेहता
- २) राममनोहर लोहिया
- ३) अच्युतराव पटवर्धन
- ४) पुरुषोत्तम त्रिकामदास
- ५) चंद्रकांत जावरी
- ६) बाबूभाई ठक्कर

१९४२ च्या चळवळीत सहभागी झालेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांची गुप्तनावे

- दादी : सुचेता कृपलानी
- दीदी : बाबा राघवदास
- कदम : अरुणा असफ अली
- कुसुम : अच्युतराव पटवर्धन
- इमाम साहब : एस. एम. जोशी

सेंट्रल डिरेक्टोरेल

अरुणा असफ अली यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई मध्ये स्थापन करण्यात आलेली सेंट्रल डिरेक्टोरेल ही संघटना म्हणजे क्रांतिकारांचे स्वयंसेवक दल. या संघटनेत अरुणा असफ अली, अच्युतराव पटवर्धन, राममनोहर लोहिया, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये, वसंत आवसारे इत्यादी.

या संघटनेच्यावतीने मुंबईत अनेक ठिकाणी बॉम्बस्फोट घडवून आणला. तसेच पुण्यातील 'कॅपिटल' आणि 'वेस्टएन्ड थिएटर' वर बॉम्बफेक करण्यात आली. या संघटनेच्या वसंत आवसारे यांना इंग्रजांनी अटक केली.

चलेजाव चळवळीत महाराष्ट्रात ठीक ठिकाणी झालेले विद्रोह / चळवळी

मुंबई

- मुंबईतील भाजी विक्रेता देऊ गणपत याने पोलिसांच्या समोर 'चले जाव' च्या घोषणा दिल्या त्यामुळे पोलिसांनी त्यावर गोळीबार केला. यात त्याचा मृत्यू झाला.

कुलाबा

- कुलाब्यातील चळवळीचे नेतृत्व नानासाहेब कुंटे यांनी केले. त्यांनी दाढी वाढवून आणि वेशांतर करून कुलाब्यात भूमिगत चळवळ चालविली.

नाशिक

- नाशिकमध्ये वामनराव यादीं, वसंतराव नाईक, रावसाहेब ओक यांनी चळवळीचे नेतृत्व केले.

पुणे

- पुण्यामध्ये शंकरराव देव, केशवराव जेधे, ना. ग. गोरे, एस. एम. जोशी, धनंजय गाडगीळ, कमलाताई भागवत इत्यादींनी चळवळीचे नेतृत्व केले.
- टेलीफोनच्या तारा तोडणे, पोलिसांना घेरून त्याचा गणवेश उतरविणे आणि त्याची होळी करणे, सरकारी खजिना लुटणे इत्यादि कार्ये करण्यात आले.
- **नारायण दाभाडे** या १३ वर्षांच्या शाळकरी विद्यार्थ्याने विद्यार्थी मोर्चा काढून पुण्यातील काँग्रेस भवनावर स्वातंत्र्याचा झेंडा फडकविला. इंग्रजांनी सांगूनही त्याने झेंडा खाली उतरविण्यास नकार दिला परिणामी ब्रिटिशांनी त्यावर गोळीबार केला. यात नारायण दाभाडे यास वीरमरण आले.

अहमदनगर

अहमदनगर येथील सरोष सिनेमागृहात क्रांतिकारकांनी बॉम्ब तयार करण्याचे साहित्ये / साधने आणली.

- इंग्रजांनी अचानक सिनेमागृहावर छापा घातला यात बाळासाहेब सप्तर्षी, घनश्याम वऱ्हाडे, हबीब खान, डॉक्टर घाटे, आहेर गवळी इत्यादिना अटक करण्यात आले.
- इंग्रजांकडे या स्वातंत्र्य सैनिकांविरुद्ध पुरावे नव्हते परिणामी त्यांनी एक संशयीत रखमाजी बोंदर्डे यास सरकारी साक्षीदार म्हणून न्यायालयात उभे केले परंतु या साक्षीदाराने पोलिसांना दिलेली साक्ष न्यायालयात फिरविली त्यामुळे सर्व आरोपींची न्यायालयाने निर्दोष मुक्तता केली.

सातारा

सातारामध्ये भाई कोतवाल आणि गोमाजी पाटील यांनी क्रांतिकारकांचा एक गट तयार केला होता त्यास 'आझाद दस्ता' असे संबोधले जात.

- या आझाद दस्त्याच्या द्वारे मुंबई पुणे येथील वीजपुरवठा बंद करून हाहाकार माजवायचा असे ठरले. परंतु जानेवारी १९४३ रोजी सिद्धगड डोंगरावर आझाद दस्ता चे कार्यकर्ते लपून बसले आहे याची चाहूल इंग्रजांना लागली असता त्यांनी डोंगरावर हल्ला केला.
- पोलिसांच्या झालेल्या झाडपीत भाई कोतवाल आणि हिराजी पाटील ठार झाले. गोमाजी पाटील पोलिसांच्या हातून निसटले व ते भूमिगत राहिले.

कोल्हापूर

कोल्हापुरच्या गणपती केसरकर, करवीरच्या स्वामी आणि नारायण वारके यांच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्यसैनिकांनी ११ डिसेंबर १९४२ रोजी कोल्हापूर गारगोटी मार्गावरील वेदगंगा नदीवरील पूल उध्वस्त करून गारगोटी येथील सरकारी खजिना लुटण्याची योजना आखली.

- पहिल्या दिवाशी पूलाखाली लावलेल्या बॉम्ब ची दिशा चुकीने उलटी असल्याने पूल उध्वस्त झाला नाही परिणामी दुसऱ्या दिवशी पुनः पूल उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु ब्रिटिश सैनिक पुलाजवळ दबा धरून बसल्याने त्यांनी स्वातंत्र्यसैनिकांवर हल्ला केला. यात अनेक लोक शहीद झाले.
- कोल्हापुरात आणखीन एका प्रकरणात रत्नप्पा कुंभार यांनी शंकरराव माने, डॉ. माधवराव कुलकर्णी, दत्तोबा तांबट, शामराव पटवर्धन, इब्राहीम नदाफ यांच्या सहकार्याने पुण्यातील जेजूरी देवस्थानाचा (खंडेरायाचा) खजिना लुटला.

नंदुरबार

नंदुरबार मध्ये ९ सप्टेंबर १९४२ रोजी शिरीषकुमार मेहता या शाळकरी विद्यार्थ्याने इंग्रजांविरुद्ध विद्यार्थी मोर्चा काढला. या मोर्चावर ब्रिटिश सैनिकांनी गोळीबार केला.

- गोळीबारात शिरीषकुमार घोष, लालादास, धनसुखदास, शशधर, घनश्याम इत्यादि विद्यार्थ्यांचा मृत्यू झाला.
- नंदुरबार मध्ये जी. डि. उर्फ बापू लाड आणि जगन्नाथ नायकवाडी यांच्या 'तूफान सेने' ने नंदुरबारचा सरकारी खजिना लुटला.

Join our telegram chanel : @historybysantoshchavan

cont : 9822 92 6066

नागपूर

नागपूर मध्ये हिंदुस्थान रिपब्लिकन आर्मी च्या धर्तीवर १३ एप्रिल १९३९ रोजी 'हिंदुस्थान लाल सेना' ची स्थापना करण्यात आली होती.

- या संघटनेचे संस्थापक : जनरल आवारी, मदनलाल बागडी, विनायक दांडेकर, शाम नारायण काश्मिरी, भोलासिंग नाईक इत्यादि.
- या संघटनेच्या वतीने नागपूरच्या चिटणीस पार्क मध्ये चले जाव चळवळीची सभा आयोजित करण्यात आली. सभेसाठी तुकडोजी महाराज यांना प्रमुख वक्ते म्हणून बोलविण्यात आले होते. या सभेत तुकडोजी महाराजांनी स्वतः रचलेली गीते खंजिरीच्या तालावर गायली. इंग्रजांनी तुकडोजी महाराजांना अटक केली.
- पोलिसांनी सभेवर लाठीहल्ला करून सभा उधळून लावली. सभेतील जमावाने संतप्त होवून इंग्रजांवर दगडफेक केली परिणामी पोलिसांनी जमावावर गोळीबार केला.
- पोलिसांच्या गोळीबारात दाजीबा महाले मृत्युमुखी पडले. दाजीबा महाले यांचा मुलगा शंकर महाले यांच्यावर इंग्रजांनी लाठीमार केला असता 'गांधी महाराज की जय' चा उद्घोष करित त्याने मृत्यूला कवटाळले.

चिमु

चंद्रपूर जिल्ह्यातील चिमु येथे उद्धव कोरेकर यांच्या नेतृत्वाखाली सरकारला कर न देण्याची चळवळ सुरू करण्यात आली. या चळवळीस सुरुवात १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी करण्यात आली.

- चिमु येथील गावकऱ्यांनी तहसील कचेरीवर मोर्चा काढला असता, पोलिसांनी मोर्चा अडविण्याचा प्रयत्न केला. यात झालेल्या झटापटित काही पोलिस मृत्युमुखी पडले.
- या विरोधात पोलिसांनी निरपराध महिला आणि लहान मुलांवर अमानुष हल्ले चढविले आणि त्यांचा छळ केला. या विरुद्ध प्राध्यापक भन्साळी यांनी चिमुच्या महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सलग ६३ दिवस उपोषण केले.
- आदिवासी समजातील पुढारी ठक्कर बाप्पा, आप्पाजी द्रविड, पि. कोंदडराव यांनी चिमु प्रकारणाची न्यायालयीन चौकशी व्हावी असा आग्रह धरला.
- आणखीन एका प्रकरणात चिमु येथील महार समजातील व्यक्ति रघुनाथ खोब्रागडे आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सरकारी दवाखाने वगळून सर्व सरकारी इमारतींना आग लावली.

रामटेक

रामटेक येथील स्वातंत्र्यसैनिकांनी तहसील खजिना लुटला असताना यावेळी महार समाजाचा तहसीलदार बंदसोड याने स्वातंत्र्यसैनिकांना मदत केली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने त्यास नोकरीवरून काढून टाकले.

बाळापुर येथे नानु हिराजी गजभीए तर गोंदिया येथे कालीचरण नंदा गवळी या महार समाजाच्या पुढाऱ्यांनी स्थानिक ठिकाणी आंदोलन केले.

महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील प्रतिसरकार

महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वात प्रतिसरकारची स्थापना करण्यात आली. क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी स्वतःला स्वतंत्र जाहीर करून ब्रिटिश सत्तेला आव्हान दिले.

या प्रतिसरकारचे वैशिष्ट्ये म्हणजे भारतातील सर्वात दीर्घकाळ चाललेले (१९४३ पासून ते १९४६ पर्यंत) हे सरकार होते.

- या सरकार अंतर्गत सेवा दल, तूफान दल आणि लोक न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. हे एकप्रकारचे सामंतविरोधी आणि जात विरोधी सरकार होते. राज्यातिल सर्वसामान्य लोकांच्या हिताचे निर्णय या सरकारमध्ये घेण्यात आले.
- या सरकारद्वारे गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यावर विशेष भर देण्यात आला. लघुउद्योग, कुटीर उद्योगाद्वारे ग्रामीण विकासावर लक्ष देण्यात आले.
- भारतीय लोकांवरील खटले चालविण्यासाठी क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वात लोक न्यायालय भरविली जात आणि त्याद्वारे निकाल मार्गी लावले जात.
- इंग्रजी सैनिकांचा सामना करण्यासाठी जी. डी. उर्फ बापू लाड यांच्या मार्गदर्शनाखाली तूफान सेनेची स्थापना करण्यात आली. या प्रतिसरकारविरुद्ध इंग्रजांना खबर देणाऱ्या लोकांना शिक्षा म्हणून पायात पत्रे ठोकली जात म्हणून यास 'पत्रीसरकार' असेही म्हटले जात.

गांधी विवाह पद्धत

गांधी विवाह पद्धत हे येथील सरकारचे प्रमुख वैशिष्ट्ये होते. या विवाह पद्धतीचे वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

- कमीतकमी खर्चात विवाह लावणे.
- संपत्तीचा व अन्नाचा अपव्यय न करणे.
- विवाह समारंभात अस्पृश्यांना सहभागी करून घेणे.

मराठवाडा मुक्ती संग्राम आणि महाराष्ट्राचे योगदान

संतोष चव्हाण एम. ए. इतिहास, NET/SET

सन १७२४ रोजी चीन क्लिन खान याने **निजाम उल मुल्क** ची पदवी धारण करून हैद्राबाद येथे स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा निजाम अली याने १७४८ रोजी हैद्राबादच्या सिंहासनावर बसला. यानंतरचे सर्व राजे 'निजाम' या नावाने ओळखु जावू लागले.

हैद्राबादचा शेवटचा राजा **मीर उस्मान अली खान** २९ ऑगस्ट १९११ रोजी सत्तेवर आला. याने पहिल्या महायुद्धात इंग्रजांना मदत केल्यामुळे ब्रिटनचा सम्राट जॉर्ज पंचम याने त्यास '**हिज एक्झाल्टेड हायनेस**' या किताबाने सन्मानित केले.

निजामाने सन १९१७ रोजी हैद्राबाद मध्ये 'उस्मानीया विद्यापीठ' तर १९२७ रोजी औरंगाबाद येथे 'इंटरमिजिएट कॉलेज' ची स्थापना केली.

आर्य समाजाची भूमिका

- १९३८ रोजी हरिपूरा येथे झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात प्रजा मंडळाच्या कार्यक्रमास काँग्रेस ने मंजूरी दिल्यामुळे हैद्राबाद मध्ये काँग्रेसने प्रजा मंडळाची चळवळ सुरू केली.
- हैद्राबाद मधील काँग्रेस चे नेते **स्वामी रामानंद तीर्थ** आणि **गोविंदभाई श्राफ** यांनी जून १९३८ रोजी 'काँग्रेस प्रजा मंडळ' स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. परंतु निजामने या दोन्ही पुढाऱ्यांना अटक करून काँग्रेस प्रजा मंडळ वर बंदी केली.
- हिंदुमहासभेचे **वि. दा. सावरकर** आणि **सेनापति बापट** यांनी हैद्राबाद संस्थानात होत असलेल्या हिंदूवरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला. परिणामी हैद्राबाद मध्ये आंदोलनासाठी आलेल्या बापटांना '**नामपल्ली स्टेशन**'वर अटक करण्यात आली.
- आर्य समाजाने २४ ऑक्टो. १९३८ रोजी हैद्राबाद मध्ये सत्याग्रह पुकारून धर्मशुद्धीकरण कार्यक्रमावर भर दिला. परिणामी निजामाने आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांवर क्रूर हल्ले केले.
- या हल्ल्यात **वेदप्रकाश** या मृत्युमुखी पडला. तर बिदर तुरुंगात **भाई शामलाल** यांची हत्या करण्यात आली.
- हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात बळी पडलेला वेदप्रकाश हा पहिला हुतात्मा ठरला.

- आर्य समाजाच्या वतीने ३१ जाने. १९३९ रोजी पहिला सत्याग्रह सुरू करण्यात आला.
- सत्याग्रहात सहभागी झालेले सदस्य : १) नारायण स्वामी २) नरदेव शास्त्री
३) आनंद स्वामी ४) आचार्य नरेंद्र देव ५) शेषराव वाघमारे ६) दिगंबर शिवणगीकर ७)
गणपतराव कथले ८) शंकरराव अंधोरीकर ९) निवृत्ती रेड्डी

दलित चळवळीची भूमिका

- निजाम राजवटित **व्यंकटराव** आणि **श्यामसुंदर** यांच्या अध्यक्षतेखाली काम करणारी '**पशत आवाम**' ही एक दलित संघटना होती. संघटनेचा मुख्य उद्देश हैद्राबाद येथील दलित लोकांना निजामाशी एकनिष्ठ राहण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- नांदेड येथे 'शेड्यूलड कास्ट फेडरेशन' चे अधिवेशन झाले असता पशत आवाम संघटनेने सभेवर दगाडफेक केली.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सभेत म्हणाले, " हैद्राबाद मधील जनतेने भारतीय संघराज्यात सहभागी व्हावे, निजाम हा भारताचा शत्रू आहे. हैद्राबाद संस्थान म्हणजे भारताच्या विभाजनाची सुरुवात ठरेल. या पापात हैद्राबाद येथील लोकांनी सहभागी होवू नये."
- शेड्यूलड कास्ट फेडरेशन चे नेते पा. ना. राजभोज यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सूचनेवरून **सिकंदराबाद** येथे जाहीर सभा घेतली आणि हैद्राबाद मुक्ती संग्रमास पाठिंबा दिला.

वंदेमातरम चळवळ

- हैद्राबाद येथील शिक्षण संस्थानात वंदेमातरम गीत म्हणण्यास निजामाने मनाई केली होती.
- औरंगाबाद येथील 'इंटरमिडीएट कॉलेज' चे प्राध्यापक **गोविंदभाई श्रोफ हे** विद्यार्थ्यांना निजाम विरुद्ध चिथावणी देतात म्हणून निजाम ने त्यांना सरकारी नोकरीतून काढून टाकले.
- गोविंदभाई श्रोफ यांनी हैद्राबाद येथील विद्यार्थ्यांना हाताशी पकडून वंदेमातरम च्या मुद्यावर बेमुदत संप घडवून आणला. परिणामी निजामाने विद्यार्थ्यांना कॉलेज मधून काढून टाकले.
- नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू **टी. जे. केदार** यांनी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होवू नये म्हणून विद्यार्थ्यांना नागपूर विद्यापीठात पुनः प्रवेश मिळवून दिला.

वैयक्तिक सत्याग्रह / चले जाव चळवळीतील सहभाग

महात्मा गांधीजींनी मराठवाड्यात वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू करण्यासाठी खालीलपैकी ५ स्थानिक नेत्यांची निवड केली.

- १) स्वामी रामानंद तीर्थ (बीड)
- २) हिरलाल कोटेचा (बीड)
- ३) देवरामजी चव्हाण (उस्मानाबाद)
- ४) अच्युतराव देशपांडे (औरंगाबाद)
- ५) मोतीलाल मंत्री (बीड)

१६ ऑगस्ट १९४२ रोजी **स्वामी रामानंद तीर्थ** यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाड्यात छोडो भारत आंदोलनाला सुरुवात करण्यात आली. इंग्रजांनी स्वामीजींना **नामपल्ली स्टेशन** वर अटक केली. आंबेजोगाई च्या योगेश्वरी शाळेतील शिक्षकांनी या लढ्यात सहभाग घेतला म्हणून शिक्षकांवर कठोर कारवाई करण्यात आली.

- मराठवाड्यात सुरू असलेल्या लोक आंदोलनाच्या दबावामुळे निजाम ने ३ जुलै १९४६ रोजी मराठवाड्यातील प्रजा काँग्रेस वरील बंदी उठविली.

इत्तेहादुल मुसलमीन

- ही संघटना निजामाची खाजगी संघटना होती. या संघटनेला निजामाने निमलष्कराचा दर्जा दिला होता.
- या संघटनेचा अध्यक्ष **कासिम रझवी (रझाकार)** झाल्यानंतर संघटनेचा विस्तार मोठ्याप्रमाणात करण्यात आला.
- कासिम रझवीने बाह्य शक्तींच्या मदतीने संस्थानातील प्रजेवर अनन्वित छळ केला. गावागावांत हिंसाचार घडवून आणला गेला, यात प्रजा काँग्रेस चे पहिले हुतात्मा ठरलेले **‘गोविंदराव पानसरे’** यांची २१ ऑक्टो. १९४६ रोजी रझाकाराने हत्या केली.

प्रजा काँग्रेस चे पहिले अधिवेशन

- १६ ते १८ जून १९४७ रोजी प्रजा काँग्रेस चे पहिले अधिवेशन **स्वामी रामानंद तीर्थ** यांच्या अध्यक्षतेखाली **मुशिराबाद** येथे भरविण्यात आले. अधिवेशनाला परवानगी नाकारण्यात आली असतानाही सभा घेण्यात आली.
- सभेला संबोधित करण्यासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून **कमलादेवी चट्टोपाध्याय** यांना बोलविण्यात आले होते.
- निजामाने रझाकारांच्या मदतीने सभेवर हल्ला करून सभा उद्ध्वस्त केली.
- रझाकारांच्या अतिरेकी कारवायांचा प्रतिकार करण्यासाठी लोकांना शस्त्रास्त्रांचे प्रशिक्षण देवून **श्री दिगंबर बिंदु** यांच्या नेतृत्वाखाली मराठवाडा, कर्नाटक आणि तेलंगणाच्या सीमेरेषेवर सशस्त्र कॅम्पस उभारण्यात आला.
- याच पथकातील **नारायण पवार** याने निजामवर बॉम्ब फेकून त्याला मारण्याचा प्रयत्न करण्यात केला.

प्रजा काँग्रेस चे दुसरे अधिवेशन

- जुलै १९४७ रोजी प्रजा काँग्रेस चे दुसरे अधिवेशन स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले.
- या अधिवेशनात **७ ऑगस्ट** हा दिवस भारताच्या 'संघराज्यात हैद्राबादचा सामील होण्याचा दिवस' तर **१५ ऑगस्ट** हा 'भारताचा स्वातंत्र्य दिवस' म्हणून साजरा करण्याचे आदेश हैद्राबाद मधील लोकांना देण्यात आले.
- निजामने मात्र आपल्या राज्याचा प्रधानमंत्री म्हणून **मीर लायक अली** याची नियुक्ती केली व परराष्ट्राचा ध्वज आपल्या राज्यात न फडकविण्याचे फर्मान काढले. याशिवाय भारत सरकारशी चर्चा करण्यासाठी निजाम ने **सर वॉल्टर मॉकटोन** याची नियुक्ती केली.

ऑपरेशन पोलो

हैद्राबाद चा भारतात समावेश करण्यासाठी भारतीय सेनेचे सदर्न कमांडरचे प्रमुख **जनरल गाडार्ड** यांनी ही योजना तयार केली.

या योजनेत सहभागी प्रमुख सदस्य खालीलप्रमाणे

- १) मेजर जनरल जयंत चौधरी
- २) मेजर जनरल डी. एस. ब्रास
- ३) मेजर जनरल ए. ए. रुद्र
- ४) ब्रिगेडियर शिवदत्तसिंग
- ५) एअरव्हाईस मार्शल मुखर्जी

भारतीय सैन्य आणि निजामाचे सैन्य यांच्यात १३ सप्टें पासून ते १७ सप्टें पर्यंत लष्करी कारवाई झाली. सरतेशेवटी निजामी फौजेचे प्रमुख जनरल अल इद्रीस यांनी १७ सप्टें १९४८ रोजी भारतीय सैन्यासमोर शरणागती पत्करली.

१७ सप्टेंबर या दिवस 'मराठवाडा मुक्तीदिन' म्हणून साजरा केला जातो. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी कोणतीही अट न ठेवता मराठवाडा महाराष्ट्रात सामील करण्याची घोषणा केली.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मराठवाड्याची भूमिका

- स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे सहकारी **देवीसिंह चौहान** यांनी मराठवाड्याचे प्रतिनिधी म्हणून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सहभाग घेतला.
- **ब्रिजलाल बियाणी** यांनी फजल अली कमीशन पुढे 'मराठवाडा व विदर्भाचे मिळून एक स्वतंत्र राज्य निर्माण झाल्यास मराठवाड्याचा विकास होईल अशी भूमिका मांडली.'
- हैद्राबाद विधासभेचे अध्यक्ष **काशीनाथराव वैद्य** यांनी पैठण येथील आपल्या भाषणात स्वतंत्र मराठवाडा राज्याची मागणी आपल्या भाषणात मांडली.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती

संतोष चव्हाण एम. ए. इतिहास, NET/SET

- सन १९०८ रोजी झालेल्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या अध्यक्षीय भाषणात चिंतामणराव वैद्य यांनी सर्वप्रथम महाराष्ट्र एकीकरणाचा प्रस्ताव मांडला.
- १९११ रोजी न. ची. केळकर यांनी केसरी वृत्तपत्रातून 'मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या एका अंमलाखाली असावी' याबाबत लिखाण केले.
- १९१६ रोजी होमरूल लीग ची स्थापना करतेवेळी लोकमान्य टिळकांनी आपल्या भाषणांमध्ये भाषेच्या आधारावर प्रांतरचना करण्याची मागणी इंग्रजांकडे केली.
- १९२० च्या नागपूर अधिवेशनात भाषेच्या आधारावर राज्याची पुर्नरचना करण्याचे आश्वासन भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ने दिले होते.
- २८ जानेवारी १९४० रोजी रामराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' या संघटनेची स्थापना झाली. यावेळी श्री वाकणकर यांनी धनंजयराव गाडगीळ आणि न. वि. पटवर्धन यांच्या मदतीने संयुक्त महाराष्ट्राचा नकाशा तयार करण्यात आला.

संयुक्त महाराष्ट्र समिती

बेळगाव येथे झालेल्या साहित्य संमेलनात ग. त्र. माडगूळकर यांच्या पुढाकाराने १२ मे १९४६ रोजी 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' ची स्थापना करण्यात आली.

संस्थापक : केशवराव जेधे, द. वा. पोतदार, श्री. शं. नवरे, शंकरराव देव, ग. त्रं. मंडखोलकर

उद्देश :-

- मराठी भाषकांचा सलग भूप्रदेश महाराष्ट्रास जोडणे.
- लोकसत्ताक व समाजवादी महाराष्ट्र स्थापन करणे
- सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समता स्थापन करून सहकारी तत्वावर महाराष्ट्राची उभारणी करणे.

संयुक्त महाराष्ट्र परिषद

२८ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र एकीकरण समिती गठित करण्यात आली. या परिषदेतच 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची' स्थापना करण्यात आली. परिषदेचे पहिले अध्यक्ष शंकरराव देव यांना करण्यात आले.

परिषदेने खालील ठराव मांडले

- सलग मराठी भाषिक प्रदेशांचा एक प्रांत बनवावा.
- मराठी भाषिक प्रांत बनविताना मुंबई व मध्य प्रांतातील मराठी भाग तसेच मराठवाडा व गोमंतक या मराठी भागाचा समावेश करावा.

धर कमिशन

भारताच्या घटनासमितीने भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न आणावा यासाठी भारताच्या विविध भागात निदर्शने करण्यात आली. परिणामी एस. के. धर यांच्या अध्यक्षतेखाली १७ जून १९४८ रोजी समिती नेमण्यात आली. धर कमिशन ला अनेक मान्यवरांनी साक्ष दिली, यापैकी सर्वात प्रमुख साक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "मुंबई शहर महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे त्याचा समावेश संयुक्त महाराष्ट्रात करावा."

एस. के. धर कमिशनने १० डिसेंबर १९४८ रोजी आपला अहवाल सादर केला. अहवालानुसार,

- भाषावार प्रांतरचना करणे भारताच्या ऐक्यास व एकात्मतेस मारक ठरेल, भाषिक राज्य निर्माण करण्याची ही योग्य वेळ नाही.

धर कमिशनने राज्यांची पुनर्रचना करण्याचे एकूण ४ निकष मांडले.

- १) भौगोलिक एकरूपता
- २) आर्थिक स्वावलंबन
- ३) प्रशासकीय सुविधा
- ४) विकासाची क्षमता

Join telegram : @historybysantoshchavan

Cont. : 9822 92 6066

अकोला करार (८ ऑगस्ट १९४७)

एस. के. धर कमीशनपुढे मराठी भाषीक प्रांताची मागणी एकमुखाने मांडण्यासाठी अकोला परिषद आयोजित करण्यात आली.

अकोला परिषदेतील प्रमुख नेते : शंकरराव देव, रामराव देशमुख, धनंजय गाडगीळ, पूनमचंद्र रांका, द. वा. पोतदार, ग. त्र. माडखोलकर, प्रमीला ओक, दा. वि. गोखले, पंढरीनाथ पाटील, मा. सां. कन्नमवार इत्यादी

अकोला करारातील तरतुदी

- १) मराठी भाषिकांचा संयुक्त महाराष्ट्र असा एक प्रांत असावा. यात मध्यप्रांत व वऱ्हाड असे उपप्रांत निर्माण करावे.
- २) प्रत्येक उपप्रांतात स्वतंत्र कायदेमंडळ व मंत्रिमंडळ असावे.
- ३) कायदेमंडळात लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधी असावे.
- ४) उपप्रांताचा निवडणूका स्वतंत्रपणे घेण्यात यावा.
- ५) उपप्रांतात स्वतंत्रपणे उच्च न्यायालय असावेत.
- ६) विशिष्ट बाबींसाठी संपूर्ण प्रांतांचे खास न्यायालय असावे.
- ७) प्रांतासाठी एक पब्लिक सर्विस कमीशन असावे.
- ८) संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती करणे अशक्य असल्यास महाविदर्भ निर्माण करावा.

J.V.P. समिती (१ एप्रिल १९४९)

धर कमीशन च्या अहवालामुळे भारताच्या विविध ठिकाणी भाषिक प्रांतरचना या मुद्द्यावरून देशभर आंदोलनास सुरुवात झाली. यात महाराष्ट्र आणि दक्षिणेकडील प्रांत आघाडीवर होते. यावर उपाय सुचविण्यासाठी जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल आणि पट्टाभी सीतारामय्या सदस्य असणारी एक समिती गठित करण्यात आली. ही समिती जेव्हीपी समिती म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे. या समितीने आपला अहवाल ५ एप्रिल १९४९ रोजी प्रसिद्ध केला. समितीच्या शिफारसी पुढीलप्रमाणे

- भाषावार प्रांतरचना काँग्रेसला मान्य आहे परंतु त्याच्या अंमलबजावणीची ही योग्य वेळ नाही.
- योग्यवेळी आंध्र प्रांत बनविला जाईल.
- महाराष्ट्र मराठी भाषिकांचा बनविला जाईल, परंतु यात मुंबई चा समावेश नसेल.
- त्रावणकोर व कोचीन एकत्र येत असल्यास केरळ प्रांताची निर्मिती होईल.

J. V.P. समितीच्या शिफारसीमुळे भारतीय लोकांचे समाधान झाले नाही, आता भारतात पुन्हा एकदा आंदोलनाचा जोर चढला. आचार्य प्र. के. अत्रे यांनी मुंबई महानगर पालिकेत संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव

मांडला तर यशवंतराव मोहिते यांनी १९५३ रोजी मुंबई विधानसभेत संयुक्त महाराष्ट्र एकीकरणचा ठराव मांडला.

पोट्टी श्रीरामलू यांचे बलिदान

पोट्टी श्रीरामलू या स्वातंत्र्यसैनिकाने स्वतंत्र आंध्रप्रदेशच्या मागणीसाठी सलग ५८ दिवस (१९ ऑक्टो. १९५२ ते १५ डिसें. १९५२) उपोषण केले परिणामी त्यातच त्यांचे निधन झाले. सदर घटनेची दखल काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वाने घेतली आणि प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू यांनी डिसेंबर १९५२ रोजी स्वतंत्र आंध्र प्रदेश निर्मितीची घोषणा केली. यानुसार १ ऑक्टो. १९५३ रोजी भाषेच्या आधारावर निर्माण झालेले आंध्र प्रदेश हे पहिले स्वतंत्र राज्य बनले.

नागपूर करार (२८ सेप्टेंबर १९५३)

अकोला करारापेक्षा अधिक व्यापक करार करावा यासाठी विदर्भ, मराठवाडा आणि संयुक्त महाराष्ट्र या विभागातील नेते नागपूर येथे एकत्र आले. या विभागातील नेत्यांनी मिळून एक महत्वपूर्ण करार केला.

तरतुदी

- मराठी भाषिकांचे एक राज्य निर्माण करावे. मुंबई ही त्याची राजधानी असावी.
- प्रशासन व विकास कार्यासाठी महाविदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित भाग असे राज्याचे तीन भाग करावे.
- प्रत्येक घटकावरील खर्च लोकसंख्येच्या प्रमाणात होईल.
- अविकसित मराठवाड्याकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.
- शिक्षणव्यवस्थेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात सवलती दिल्या जातील.
- मुंबई आणि नागपूर येथे उच्च न्यायालय असावे.
- सरकारी नोकरभरतीमध्ये विदर्भ, मराठवाड्याला योग्य प्रतिनिधीत्व द्यावे.
- विकेंद्रीकरणावर भर द्यावा.
- नागपूर महाराष्ट्राची उपराजधानी असेल दरवर्षी विधिमंडळाचे किमान एक अधिवेशन नागपूर येथे घेण्यात यावे.
- सर्व सलग मराठी प्रदेश नव्या राज्यात समाविष्ट होण्यासाठी 'खेडे' हा घटक मानला जावा.

नागपूर करारावर विभागवार सहाय्य करणारे प्रतिनिधी

- महाविदर्भ : रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर, पंजाबराव देशमुख, रा. कृ. पाटील, शेषराव वानखेडे
- पश्चिम महाराष्ट्र : भाऊसाहेब हीरे, यशवंतराव चव्हाण, देवकीनंदन नारायण, नाना कुंटे, लक्ष्मणराव भाटकर, प्रभावती जकातकर
- मराठवाडा : देविसिंग चौहान

राज्य पुनर्रचना आयोग / फाजल अली कमिशन

भाषिक प्रांतरचनेवरून संपूर्ण भारतभर आंदोलन तीव्र झाल्याने या प्रश्नावर कायमस्वरूपी उपाय राज्य पुनर्रचना आयोग स्थापन करण्यात आला.

समितीचे सदस्य : न्या. फाजल अली (अध्यक्ष), हृदयनाथ कुंजरू, के. एम. पण्णीकर

संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन (मुंबई)

फाजल अली कमिशन पुढे मराठी भाषिकांची मागणी मांडण्यासाठी रंगलर परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन मुंबई येथे झाले. अधिवेशनात मुंबईसह महाराष्ट्राची मागणी करणारा ठराव मांडण्यात आला. बापुजी आणे यांनी, संयुक्त महाराष्ट्र होऊ शकत असेल तर महाविदर्भ निर्माण करण्याची भूमिका मांडली.

ना. ग. गोरे यांच्या अध्यक्षतेखाली कारवार येथे 'गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन' घेण्यात आले. संमेलनात कारवार, बेळगाव, हल्ल्याळ, सुपे, खानापूर, चंदगड यांचा मिळून एक जिल्हा बनवून तो महाराष्ट्रात सामील करावा अशी मागणी करण्यात आली.

फाजल अली कमिशनचा अहवाल

१० ऑक्टोबर १९५५ रोजी राज्य पुनर्रचना आयोगाचा अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. अहवालाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे

- विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य असावे.
- स्वतंत्र तेलंगणा राज्य असावे.
- गुजरात मराठवाड्यासह मुंबईचे द्विभाषिक राज्य व्हावे.

फाजल अली कमिशन ने 'एक राज्य एक भाषा' या सिद्धांतास मान्यता दिली नाही.

फाजल अली कमीशनने मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य असावे या मागणीकडे दुर्लक्ष केल्याने महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी आंदोलने झाली. आंदोलना दरम्यान मुंबईच्या कामगार मैदानावर सभा घेवून शंकरराव देव म्हणाले, “महाराष्ट्रापासून मुंबई वेगळी करायला आपण प्राणपणाने विरोध करू.” याप्रकारच्या आंदोलनात महाराष्ट्रातील महिलांनी उस्फूर्त सहभाग नोंदविला.

सहभागी महिला : चारुशीला गुप्ते, चारुशीला गुप्ते, तारा रेड्डी, कमलाताई मोरे, दुर्गा भागवत,

- पंडित जवाहरलाल नेहरू महाराष्ट्रातील नेत्यांपुढे द्विभाषीक राज्याचा प्रस्ताव ठेवला.
- ७ नोव्हें. १९५५ रोजी मुंबईच्या फणसवाडी कोळीवाड्यात कामगारांची सभा एस. ए. डांगे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. या सभेत एस. एम. जोशी यांनी मुंबई, विदर्भासह संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा असा प्रस्ताव मांडला.

मुंबई काँग्रेस वर्किंग कमिटीने ८ नोव्हें. १९५५ रोजी **त्रिराज्याचा प्रस्ताव** समोर ठेवला. याप्रस्तावा नुसार,

- १) संपूर्ण गुजराती भाषिकांचे एकजिनसी राज्य असावे.
- २) मुंबई शहर व उपनगर यांचे १६० चौ. किमी. विस्ताराचे स्वतंत्र राज्य असावे.
- ३) मराठवाड्यासह महाराष्ट्र राज्य असावे.

१८ नोव्हें. १९५५ रोजी मोरारजी देसाई त्रिराज्याचा प्रस्ताव विधीमंडळात मांडणार होते. परंतु याविरोधात सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई विधानभवनावर मोर्चा काढण्यात आला. पोलिसांच्या द्वारे मोर्चावर लाठीचार्ज करून हा मोर्चा दडपून टाकण्यात आला.

मोरारजी देसाई व स. का. पाटील यांची सभा

मुंबईतील गिरगाव चौपाटीवर स. का. पाटील आणि मोरारजी देसाई यांची जाहीर सभा झाली. यासभेत बोलताना स. का. पाटील म्हणाले, “महाराष्ट्राला ५००० वर्षात मुंबई मिळणार नाही.” तर मोरारजी देसाई म्हणाले, “काँग्रेस जीवंत असेपर्यंत मुंबईची जनता महाराष्ट्रात सामील होणार नाही. आकाशात चंद्र, सूर्य असेपर्यंत मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही.”

मराठी भाषिकांनी या सभेवर दगडफेक करून सभा उधळून लावली. यामुळे पोलिसांनी जमावावर गोळीबार केला यात सुमारे १५ आंदोलक हुतात्मे ठरले. या गोळीबाराचा निषेध म्हणून पा. वा. गाडगीळ यांनी विधानपरिषद सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला.

जवाहरलाल नेहरू यांचा निर्णय (१६ जाने. १९५६)

राज्यपुनर्रचना बाबत पंडित जवाहरलाल नेहरूनी खालील निर्णय घेतला.

- मुंबई शहर केंद्रशासित प्रदेश राहिल.
- विदर्भासहित महाराष्ट्र व सौराष्ट्र – कच्छ सहित गुजरात अशी दोन वेगळी राज्य असतील.
- संबंधितांच्या मदतीने सीमावाद सोडविले जातील.
- कानडी भाषिकांचे मैसूर राज्य असेल.

नेहरूंच्या या निर्णयाविरुद्ध मराठी भाषिकांनी ठिकठिकाणी आंदोलने केली. परिणामी पोलिसांनी आंदोलकांवर गोळीबार केला. यात सुमारे ९१ लोक मृत्युमुखी पडले.

या कृतीचे वर्णन लालजी पेंडसे यांनी 'नरमेधयज्ञ' असे केले.

मोरारजी सरकारविरुद्ध भारताचे अर्थमंत्री **सी. डी. देशमुख** यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

संयुक्त महाराष्ट्र समिती

६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी केशवराव जेधे यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्याच्या टिळक स्मारक मंदिरात सभा घेण्यात आली. या समितीच्या माध्यमातून विधानसभेच्या आगामी निवडणूक लढविण्याची भूमिका मांडण्यात आली. यासाठी खालील राजकीय पक्षांनी या समितीमध्ये सहभाग घेतला.

- साम्यवादी पक्ष
- समाजवादी पक्ष
- प्रजा समाजवादी पक्ष
- शेतकरी कामगार पक्ष
- लाल निशाण गट
- मजूर किसान पक्ष
- भारतीय जनसंघ
- शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन
- हिंदुमहासभा
- जन काँग्रेस

संयुक्त महाराष्ट्र समितीने आपली कार्यकारिणी जाहीर केली यानुसार,

अध्यक्ष : एस. ए. डांगे

उपाध्यक्ष : डॉ. त्र. रा. नरवणे

सचिव : एस. एम. जोशी

सहभागी सदस्य : ग. त्र. माडखोलकर, प्र. के. अत्रे, मधू दंडवते, प्रबोधनकार ठाकरे, क्रांतिसिंह नाना पाटील, य. कृ. सोवनी, सेनापती बापट, यशवंतराव मोहिते, दुर्गा भागवत, केशवराव जेधे, लालजी पेंडसे, वा. रा. कोठावी, अहिल्याबाई रांगणेकर

शाहीर अमर शेख, आण्णाभाऊ साठे, गव्हाणकर या लोककलावंतांनी आपल्या शाहीरीच्या माध्यमातून गावागावात संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ पोहचवली. **शाहीर अमर शेख यांची शाहीरी सभेला सुरुवात होण्यापूर्वी होत व त्यानंतर मान्यवरांची भाषणे होत.**

लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे आपल्या शाहीरीच्या बळावर महाराष्ट्रातील गावागावातून प्रचार करित व लोकांचा पाठिंबा लढयास मिळवत. “माझी मैना गावाकडे राहिली, माझ्या जिवाची होतीया काहिली” यांसारख्या छक्कड (लावणी) मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची घोषणेचा उद्घोष केला जात.

संयुक्त महाराष्ट्र समितीची घोषणा, “**मुंबई, विदर्भ, मराठवाडा, बेळगाव, कारवार, निपाणीसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे.**”

२७ जुलै १९५६ रोजी समितीने दिल्ली संसदेवर भव्य मोर्चा काढला.

द्विभाषिक राज्य

महाराष्ट्रात सुरू असलेल्या जनआंदोलनाचा परिणाम म्हणजे, संसदेने ७ ऑगस्ट १९५६ रोजी महाद्विभाषिक राज्याचा कायदा संमत केला. या राज्यात मुंबईसह महाराष्ट्राचे १० जिल्हे, विदर्भचे ८ जिल्हे, मराठवाड्याचे ५ जिल्हे, गुजरातचे १६ जिल्हे समाविष्ट करण्यात आले.

या द्विभाषिक राज्याला महाराष्ट्र आणि गुजरात दोन्हीकडे मोठा विरोध झाला. मोरारजी देसाई यांनी मात्र द्विभाषिक राज्याचे स्वागत करून, “**बिनविरोध निवड होणार असेल तर आपण मुख्यमंत्री होण्यास तयार आहोत.**” अशी घोषणा केली. परंतु मोरारजी देसाई पुढे भाऊसाहेब हीरे यांनी आपली उमेदवारी जाहीर केली. परिणामी मोरारजी देसाई यांनी आपली उमेदवारी मागे घेतली.

महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटीने यशवंतराव चव्हाण यांना मुख्यमंत्री पदाचा उमेदवार म्हणून जाहीर केले.

१९५७ साली लोकसभा, विधानसभा, मुंबई महापालिका यांच्या निवडणूक झाल्या. संयुक्त महाराष्ट्र समितीला या निवडणुकात मोठे यश प्राप्त झाले. मुंबई महापालिकेच्या ७१ जागा समितीने जिंकल्या. मुंबईचे महापौर एम. व्ही. दौंदे यांना करण्यात आले.

विधानसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेसला निसटता विजय मिळाला. १ नोव्हें. १९५७ रोजी द्विभाषिक राज्याचा मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी शपथ घेतली. शपथ घेते वेळी यशवंतराव चव्हाण म्हणाले, **“मी बंदुकीची गोळी न वापरता राज्य करणार आहे.”**

यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रयत्नाने ३० नोव्हें १९५७ रोजी प्रतापगडावर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अश्वारूढ पुतळ्याचे अनावर जवाहरलाल नेहरूंच्या हस्ते करण्यात आले आहे. यावेळी संयुक्त महाराष्ट्र समितीने **भाई माधवराव बागल यांच्या नेतृत्वाखाली प्रतापगडावर प्रचंड मोठा मोर्चा काढला.** याचा परिणाम असा झाला की, भारताचे तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू यांच्या पर्यंत महाराष्ट्राच्या भावना पोहोचल्या.

- इंदिरा गांधी यांनी महाराष्ट्राच्या मराठी भाषीक प्रश्नात हस्तक्षेप केला व मुंबई येथे सभा घेऊन महाराष्ट्र निर्मितीचे आश्वासन दिले.
- यावर अमलबजावणी म्हणून गोविंद वल्लभ पंत, यशवंतराव चव्हाण, जीवराज मेहता, स. का. पाटील यांची समिती गठित करण्यात आली. या समितीने महाराष्ट्र निर्मितीला अनुकूल अहवाल दिला.
- परिणामी १ मे १९६० रोजी मुंबईच्या शिवाजी पार्क मैदानवर जाहीर सभा घेऊन भारताचे तत्कालीन प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू यांनी महाराष्ट्र राज्याची घोषणा केली. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना घोषित करण्यात आले.

Thank you very much !

About Educator Santosh Chavan

Assistant Professor
M.A. HISTORY | NET-SET
4+ Years of Teaching Experience in MPSC & UPSC
Associated with UPSC Academia Pune.

Referral Code : SANTOSHCHAVAN

@historybysantoshchavan